HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

NUMMER 12/1 WINTER 1999/2000 PRIJS: F 7,95

REIZEN
om over na te denken

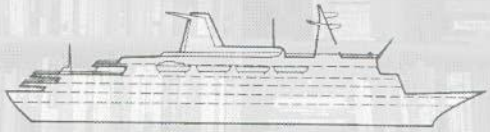

HANZEREIS

Per cruiseschip naar 9 steden aan de Oostzee. Nederlandse deskundigen reizen mee en informeren u over de geschiedenis van de Hanze, de hedendaagse ontwikkelingen in de Baltische staten, mu- ziek, cultuur, literatuur, etc.

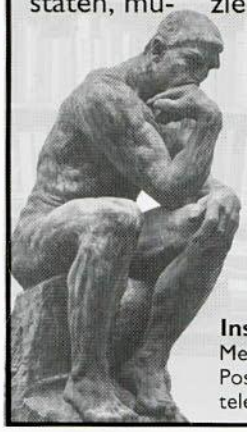

Reisroute: Bremerhaven, Gdansk, Visby, Riga, St. Petersburg, Tallinn, Helsinki, Stockholm, Kopenhagen, Kiel.

Reisdata: 1 - 13 mei 2000

Instituut voor Internationale Excursies
Meerwijklaan 4 - 1861 MB Bergen
Postbus 54 - 1860 AB Bergen
telefoon 072-5812600 - fax 5896034

Levenswerk
Loopbaan, Levensloop en Bestemming

Wat wil je werkelijk in je leven doen?
Welk werk past bij jou?
Welke keuzes leiden tot ontwikkeling?

Driedaagse basistrainingen en individuele loopbaancoaching in Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Harderwijk, Nijmegen en Groningen.

Yvette Hooites Meursing 030 - 6666518 Hantzen Stevenson 050 - 3119275

M E C H A N I S C H E
Kwaliteitshorloges uit India.
Keuze uit ruim 60 modellen, handopwindbaar of automatisch, 15 maanden garantie.
IDEEEL - MILIEUVRIENDELIJK
Een deel van de opbrengst komt ten goede aan kleinschalige hulpprojecten voor leprozenfamilies en Tibetaanse vluchtelingen in Noord-India.

Bestel onze kleurenbrochure inclusief waardebon t.w.v. f 15,-, door f 10,- over te maken op bankrek.nr. 94.37.67.830 of gironr. 3503693 van HMT IMPORT BENELUX, Postbus 495, 7200 AL Zutphen. Tel. 0575-530790.

hmt WATCHES

Het Ziekenhuis Walcheren te Vlissingen is een algemeen ziekenhuis met 384 plaatsen. In Middelburg staat een goed geoutilleerde polikliniek. In het ziekenhuis zijn vrijwel alle specialismen vertegenwoordigd. In de zorgverlening staan de kwaliteit en de persoonlijke benadering centraal. De organisatie biedt ruim 1000 medewerkers een plezierige werksfeer en goede ontwikkelingskansen. Walcheren is een aantrekkelijk woongebied met veel recreatieve mogelijkheden.

Correspondentie-adres:
Postbus 3200,
4380 DD Vlissingen.
tel. (0118) 42 50 00

Voor de Dienst Geestelijke Verzorging worden kandidaten gezocht voor de functie van

humanistisch raadsman/-vrouw
(8 uur per week = 22,22%)

De Dienst Geestelijke Verzorging bestaat uit 4 geestelijk verzorgers waarvan 2 op protestantse, 1 op rooms-katholieke en 1 op humanistische grondslag.

Plaats in de organisatie:
Met betrekking tot de organisatorische aspecten van het functioneren dient de humanistisch raadsman/-vrouw verantwoording af te leggen aan het sectorhoofd Klinische Zorg.
Met betrekking tot de inhoud van het functioneren als humanistisch raadsman/-vrouw en de methodische aspecten die daar van af te leiden zijn, dient de humanistisch raadsman/-vrouw verantwoording af te leggen aan het Humanistisch Verbond.

Functie-inhoud:
De werkzaamheden bestaan onder meer uit:
• het leveren van een bijdrage aan de geestelijke verzorging ten dienste van patiënten en familie • het geven van vorm en inhoud aan de Dienst Geestelijke Verzorging, geïntegreerd in het geheel van de zorgverlening van ons ziekenhuis.

Functie-eisen:
• een afgeronde opleiding tot geestelijk verzorger aan het Humanistisch Opleidingsinstituut of aan de Universiteit voor de Humanistiek • ervaring, bij voorkeur in de intramurale gezondheidszorg c.q. een ziekenhuis-organisatie • bereidheid tot samenwerking in teamverband • inhoudelijke benoeming vindt plaats door het Humanistisch Verbond.

Overige informatie:
• de functie van humanistisch raadsman/-vrouw is ingedeeld in FWG 65 en bedraagt maximaal *f* 8.350,-- bruto per maand bij een volledig dienstverband • informatie over deze vacature wordt u graag verstrekt door de heer R.J.L. Jacobs, sectorhoofd Klinische Zorg, telefoonnummer (0118) 42 53 61.

Sollicitaties:
Schriftelijke sollicitaties kunt u 2 weken na verschijningsdatum onder vermelding van **nr. C1099.1** richten aan de sector Personeel en Organisatie, t.a.v. de heer L.J.C. Breure, personeelsadviseur.

Acquisitie naar aanleiding van deze vacature wordt niet op prijs gesteld.

Ziekenhuis Walcheren

HUMANISTISCH GEESTELIJK VERZORGER V/M

voor 16 uur per week

Adhesie, GGZ Midden Overijssel, is een stichting ten behoeve van de geestelijke gezondheidszorg in de subregio Almelo e.o. en Deventer e.o. De stichting is voortgekomen uit een fusie tussen de RIAGG Almelo en de stichting Het St. Elisabethsgasthuis, waarin begrepen het APZ Brinkgreven te Deventer, Psychiatrisch Centrum Westeres te Almelo, Beschermend Wonen Deventer en Dagbestedingscentrum De Heihoeve te Lettele. Daarnaast is Adhesie gelieerd aan het Sociaal Pension Tibertius te Almelo en de RIDA Almelo.

Kenmerkend zijn de "platte" structuur van een moderne en slagvaardige organisatie, de diversiteit in op elkaar aansluitende behandelmogelijkheden en de eigentijdse accommodaties. De stichting is opleidingsinstituut voor de A-opleiding tot psychiater, de opleidingen tot gz-psycholoog, klinisch psycholoog en psychotherapeut, en de opleiding tot verpleegkundig specialist ggz.

Almelo en Deventer liggen in aantrekkelijke regio's en bieden ruime mogelijkheden op het gebied van wonen, onderwijs, cultuur en recreatie.

De dienst geestelijke verzorging gaat uit van een geheel open vrijwillig aanbod van dienstverlening, gescheiden van de 'behandeling', op basis van vraag bij de patiënt/bewoner/familie. De dienst omvat een dominee, een rooms-katholiek pastor en een humanistisch raadsvlid. De geestelijk verzorgers zijn ieder beschikbaar voor iedereen, ongeacht levensbeschouwing.

U begeleidt patiënten in individuele contacten en middels het aanbod van groepsactiviteiten. In deze context komen naast de verschillende aspecten van het ziek zijn, met name zins- en zijns-vragen naar voren. Zo mogelijk plaatst u de vragen, die gericht zijn op de existentie van de mens in het licht van de religieuze en/of levensbeschouwelijke dimensie van de patiënt.

Wat wij vragen en bieden

U beschikt over een voltooide opleiding aan het Humanistisch Opleidings Instituut of aan de Universiteit voor Humanistiek. U heeft zo mogelijk ervaring met geestelijke verzorging en u bent in staat om op een enthousiaste wijze met collega's en andere disciplines nauw samen te werken. Kennis van/ervaring in de psychiatrie of andere relevante hulpverlening strekt tot aanbeveling. Gezien de samenstelling van het team van de geestelijke verzorging, gaat de voorkeur uit naar een vrouw.

Voor wat betreft het salaris (FWG 60) en de overige arbeidsvoorwaarden is de CAO-GGZ van toepassing. Wij hebben een actief scholingsbeleid en er is een regeling voor kinderopvang. Aanstelling geschiedt na overleg met het Humanistisch Verbond.

Inlichtingen en sollicitaties

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de heer P.J.M. Koopman, directeur, of de heer D.J.C.M. de Kort, hoofd P O & O. Beiden zijn bereikbaar onder telefoonnummer (0570) 63 96 00. Aan laatstgenoemde kunt u tevens uw schriftelijke sollicitatie richten, postbus 5003, 7400 GC Deventer.

stichting **adhesie**

GGZ Midden-Overijssel

Drop die bom!

Wat er ook heengaat door de politicus die wapens inzet, hij zal nooit zeggen dat hij heeft getwijfeld. Over twijfels in het politieke bedrijf.

PAGINA 8

Koffie of thee?

Zelf twijfelt bühnediva Marijke Boon al tussen koffie en thee. Maar mensen die heel zeker zijn van zichzelf, pakt ze meedogenloos aan. Een interview.

PAGINA 16

Uitvoerend werk

IND-ambtenaren beslissen over het lot van vluchtelingen aan de hand van regels die ze niet zelf maken. Hoe voelt dat?

PAGINA 19

Lef hebben

Twijfel lijkt het suffe broertje van de duidelijke keuze. Maar twijfel kan bevrijdend werken, vindt filosoof Annemarie Mol. Een gesprek.

PAGINA 24

Scoren met twijfels

Twijfel noemen ze 'ruimte voor creativiteit' en 'mogelijkheid tot groei'. De moderne manager schreeuwt het bijna uit: leve de twijfel!

PAGINA 30

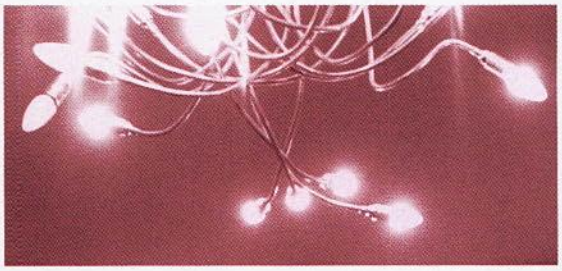

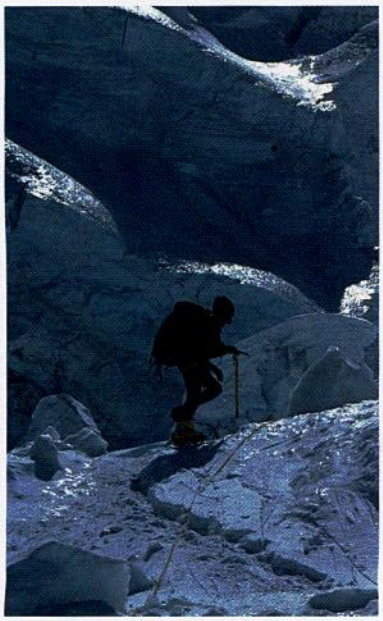

Doen alsof alles nog kan

Stiekem denk je: kan ik niet wat beters krijgen? Alice Broeksma over twijfels bij de ware.

PAGINA 35

Onvervaard

Aarzelen in de Andes kan je je leven kosten. Hoe ga je in dat soort extreme landschappen om met je twijfels? Avonturiers vertellen.

PAGINA 40

Actie! Cut!

Hollywood-helden twijfelen nooit aan zichzelf - dat zou de actie maar ophouden. Waarom zijn de twijfelende anti-helden eigenlijk zoveel leuker? Twijfel in de film.

PAGINA 60

in dit nummer

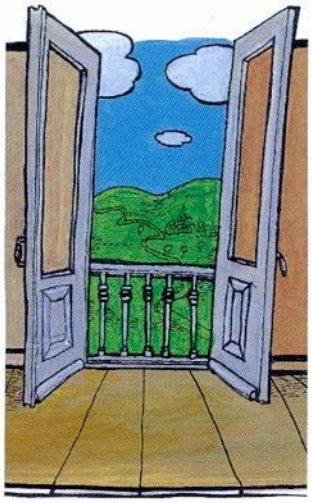

Lekker. Twijfel.

Schrijver Martin Bril twijfelt vooraf nooit over zijn woorden. Maar achteraf.... Een schets.

PAGINA 48

Ziekelijk

Af en toe twijfelen is gezond. Maar twijfel kan ook ontsporen. Een psychiater en een voormalige patiënt vertellen.

PAGINA 52

God bestaat (niet)

'Het wezen van het ware geloof is twijfel.' Een imam, een priester en een rabbijn over twijfel en geloof.

PAGINA 68

Kosmische kennis

Paranormale mediums nemen met hun voorspellingen tegen betaling de twijfel van mensen weg. Een reportage.

PAGINA 56

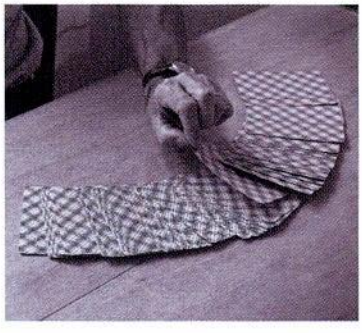

zal ik...

..mijn borsten laten vergroten? 14
..van werk veranderen? 22
..mijn zenuwen in bedwang houden? 28
..de goede incisie maken? 38
..naar het platteland verhuizen? 46
..de vriendschap verbreken? 66
..mijn kind weer in huis nemen? 72

en verder

Gedicht 55
Strip 65
Nieuws 74
Denken & Doen 76
Cryptogram en colofon 78

FOTO: SIJMEN HENDRIKS

elen

'Succes ligt binnen ieders bereik. Als je je doelen maar voor ogen houdt.'

Als ons het laatste decennium iets is ingepeperd, dan is het dat je moet weten wat je wilt. Op het gebied van werk natuurlijk. Maar ook een prettig persoonlijk leven bereik je door je doelen voor ogen houden, leren cursusleiders en zelfhulp-boeken ons.
Alleen *losers* weten kennelijk niet steeds wat ze willen. Zo wordt aarzelen iets voor watjes.

Helderheid en succes zijn natuurlijk prima. Maar de waarde van twijfel dreigt in het hedendaagse succesverhaal weggemoffeld te worden, en dat is zonde. Want is het niet goed om zo nu en dan eens ruimte te geven aan twijfel? Om de tredgang tijdelijk te vertragen en je te bezinnen op de koers die je leven neemt?

Dit dubbeldikke nummer van de *Humanist* gaat over twijfel in al zijn facetten. Over hinderlijke twijfels en ziekelijk twijfels. Maar ook over creatieve en bevrijdende twijfels. Een nummer vol beschouwingen, reportages en interviews. Met bekende en onbekende mensen.

Wij wensen u veel leesplezier.

De redactie

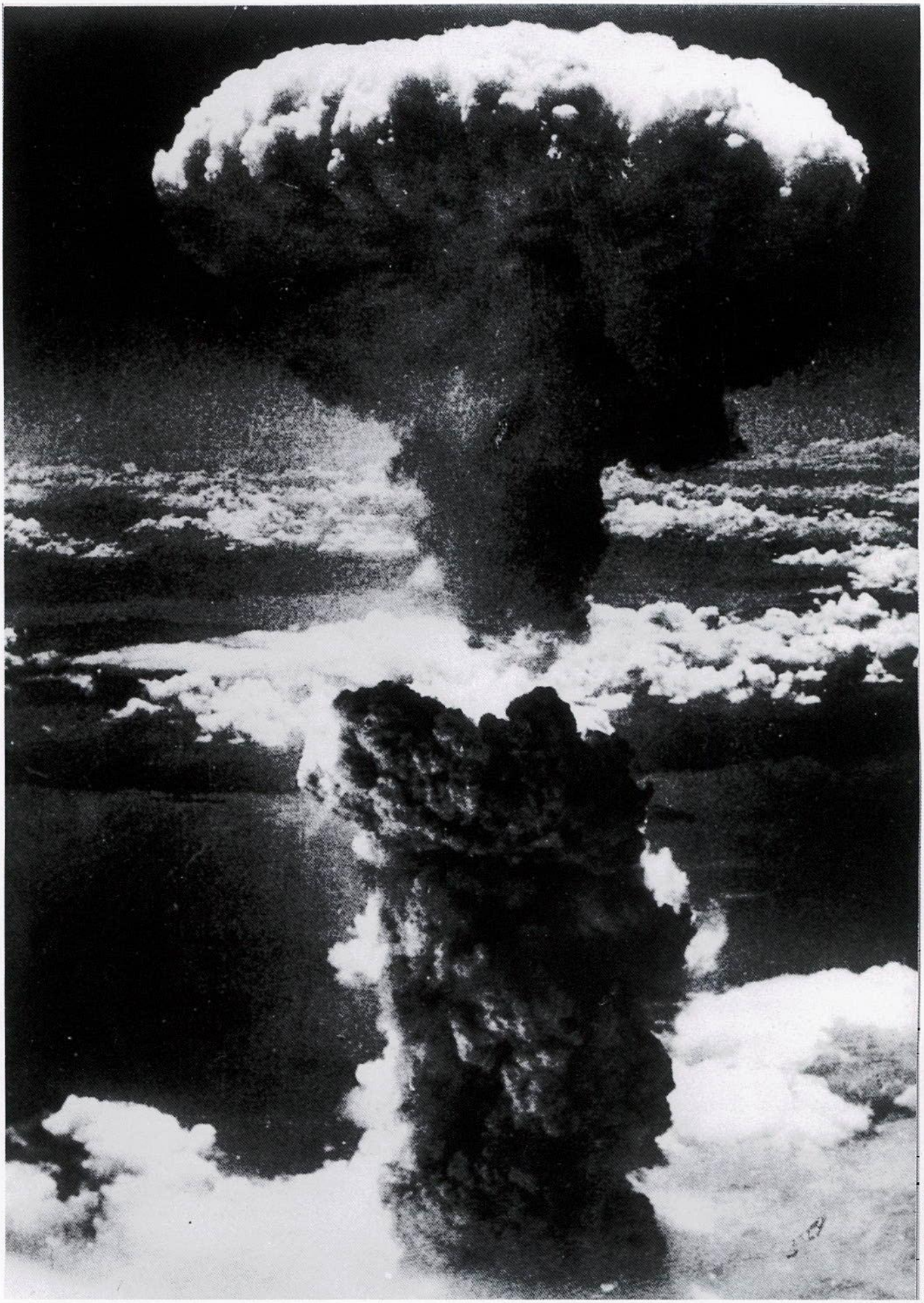

Liever bombarderen dan twijfelen

Voor politici lijkt twijfelen taboe, zelfs - of misschien juist - als het gaat om zaken van leven en dood. Zijn politici bang om zwak over te komen of is het de arrogantie van de macht?

Japke Schonewille

Op 6 augustus 1945 verwoest een Amerikaanse atoombom de stad Hiroshima in Japan, het land waarmee de Verenigde Staten in oorlog is. President van de VS, Harry S. Truman, heeft dan net de conferentie in Potsdam achter de rug en bevindt zich op het schip de *Augusta*, op weg naar Amerika. Daar ontvangt hij een telegram van zijn minister van Oorlog. De tekst luidt: "Grote bom op Hiroshima afgeworpen op 5 augustus kwart over zeven 's avonds Washingtonse tijd. Eerste rapporten melden volledig succes, nog duidelijker dan voorafgaande proef." In zijn memoires - tien jaar nadien geschreven - noteert Truman: "Ik was diep ontroerd. Ik belde [...] en zei vervolgens tot de groep zeelieden om mij heen: 'Dit is de grootste gebeurtenis die ooit in de geschiedenis is voorgevallen. We moeten nodig naar huis'."

Ontroering als eerste reactie op zo'n gruwelijke gebeurtenis? Geen enkele twijfel of deze daad echt nodig was om Japan tot overgave te dwingen? Truman is er in zijn memoires duidelijk over: "Ik beschouwde de bom als een militair wapen en heb er nimmer aan getwijfeld dat het moest worden gebruikt." Een militair wapen dat militaire doeleinden diende en waarmee de Verenigde Staten een uitzichtloze strijd in de Stille Oceaan wensten te beëindigen die zich anders nog maanden zou voortslepen en zeer veel levens zou kosten, ook aan Amerikaanse zijde. Een militaire afweging dus, waarvan Truman weliswaar niet de totale reikwijdte kon overzien - het was de eerste keer dat een atoombom werd gebruikt - maar waarvan hij zich wel een voorstelling maakte. Hij schrijft: "Ik had mij er natuurlijk rekenschap van gegeven dat een atoombom-explosie in onvoorstelbare omvang schade zou aanrichten en mensenlevens zou vernietigen." Deze inschatting weerhield Truman er niet van om een atoombom op Hiroshima te laten gooien en drie dagen later, nadat een ultimatum tot overgave was verstreken, een tweede bom op Nagasaki.

Not done

In de memoires van Truman is geen spoor van twijfel te vinden of het doel de middelen heiligde. Hij rept bijvoorbeeld totaal niet over de grote hoeveelheid slachtoffers; 80.000 men- ▶

sen werden direct gedood, waarvan het merendeel gewone burgers was. Truman benadrukt daarentegen zijn vastberadenheid, is vol lof over het wetenschappelijk vernuft dat tot de atoombom heeft geleid en beschrijft verder vooral de politieke gevolgen. Meer op zijn plaats is daarom de vraag waaròm Truman niet twijfelde. Hoe kan het dat iemand die verantwoordelijk is voor een beslissing met zulke vergaande gevolgen, geen twijfel kende?
Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de mens Truman wel twijfelde, maar dat de politicus Truman die twijfel afschermde, omdat hij als president de beslissing moest nemen en politiek verantwoordelijk was. En dan is het *not done* om in het openbaar te twijfelen, vooraf noch naderhand. Truman schrijft daar zelf over: "Er komt geen eind aan de keten van verantwoordelijkheden die hem bindt, en hij krijgt nooit een kans te vergeten dat hij president is. [..] Daar ik van nature niet tot een haastig oordeel of een gemakkelijk besluit geneigd ben, wenste ik over alle beschikbare feiten en gegevens te beschikken alvorens een beslissing te nemen. Maar als eenmaal een beslissing was gevallen, piekerde ik er verder niet meer over."

Twijfel lijkt te verwijzen naar zwakte, besluiteloosheid, wankelmoedigheid

Twijfel paste ook gewoon niet bij het cynische wereldbeeld van Truman. De Tweede Wereldoorlog is net beëindigd, maar het volgende gevaar ligt op de loer: de communistische dreiging van de Sovjet-Unie en China. In meerdere publicaties wordt gesuggereerd dat het afwerpen van de atoombom op Hiroshima meer bedoeld was om de wereld de suprematie van de VS te tonen dan om Japan tot overgave te dwingen, want die overgave was al zeer nabij.

Nachtenlang

Bibliotheken zijn er vol geschreven over politieke conflicten en hun vaak bloedige afloop, maar de rol die twijfel daarbij speelt, blijft zwaar onderbelicht. Het is geen populair onderwerp bij politici die crisissen hebben uitgelokt en oorlogen beslecht.
Twijfel lijkt te verwijzen naar zwakte, besluiteloosheid, wankelmoedigheid. Het beeld wat de meeste politici van zichzelf willen uitdragen is juist het tegenovergestelde: vastberaden, standvastig, onverschrokken. Maar twijfel betekent ook kunnen reflecteren op je eigen beweegredenen, standpunten en acties. Het voor denkbaar houden dat je het niet bij het rechte eind had. Twijfel als een soort geweten, als een manier om iets te leren van wat er is gebeurd. Of is dat juist wat politici zo afschrikt, omdat ze dan hun doos van Pandora moeten openen?

Lente 1977: de Nederlandse regering besluit de door Molukkers gekaapte trein te laten bestormen. Alle kapers en twee gijzelaars komen bij de actie om het leven.

Als burger is het natuurlijk prettig om je in tijden van crisis te verlaten op politici die koel en doortastend hun besluiten nemen. Maar er is ook een behoefte om te begrijpen hoe dat bij iemand werkt. Is het werkelijk zo dat Truman er geen moment meer over piekerde nadat hij besloten had de atoombom te laten afwerpen? In zekere zin verlangen we naar twijfel omdat het de politicus menselijker maakt en het besluit meer te volgen. Het morele oordeel wordt verzacht als je weet dat iemand - desnoods achteraf - nachtenlang heeft getobd over een beslissing. Al kun je je afvragen wat de doden in Hiroshima daarmee opschieten.

Memoires en biografieën vormen een goede bron om te zoeken naar twijfel bij politici, omdat daar vaak meer aandacht is voor dat persoonlijke aspect. In de biografie *The dark side of Camelot* uit 1997van Seymour Hersh over John F. Kennedy komt de Cuba-crisis in oktober 1962 uitgebreid aan bod. Veel mensen kennen Kennedy als de president die toen een grote triomf op de Sovjet-Unie boekte. Onverschrokken bracht hij de wereld op het randje van een nucleaire oorlog, tot Chroesjtsjov, zijn Russische opponent, boog voor het getoonde lef en opdracht gaf de schepen die op weg waren naar Cuba, te laten omkeren. De mensheid kon opgelucht ademhalen.
In zijn biografie schetst Hersh een totaal ander beeld van Kennedy ten tijde van deze crisis: de politieke machinaties, het toedekken van zijn plannen om Fidel Castro te vermoorden, zijn bijna absurde obsessie voor Cuba en vooral: het dienen van zijn eigenbelang. De president had volgens Hersh een publiek succes hard nodig, na het debâcle van de Varkensbaai, binnenlandse confrontaties tussen blank en zwart, privéaffaires, en met tussentijdse verkiezingen op komst. Daarom liet Kennedy het op een crisis aankomen in plaats van via geheim overleg op een diplomatieke oplossing aan te sturen. Hersh concludeert: "Voor het eerst tijdens zijn presidentschap bracht Kennedy zijn persoonlijke roekeloosheid en zijn overtuiging dat de normale gedragsregels niet voor hem golden openlijk over op zijn buitenlands beleid."

In het zwart

Rare jongens, die Amerikanen? Toch duiden recente conflicten op het Europese continent niet op een echt andere politieke mores met meer ruimte voor twijfel. Ook hier lijken politici zich vast te klampen aan een beeld van standvastigheid en besluitvaardigheid. In haar autobiografie *Mijn jaren in Downing Street 10* versterkt Margaret Thatcher, van 1979 tot 1990 premier van het Verenigd Koninkrijk, welbewust haar imago van IJzeren Dame. Met fier geheven hoofd leidt ze volk en vaderland naar de victorie in de oorlog met Argentinië om de Falkland-eilanden (april tot juni 1982). Van twijfel geen sprake, al stelt Thatcher er prijs op zich te laten kennen als warm en invoelend mens. Zo vermeldt ze dat ze zich tijdens de oorlog soms in het zwart kleedde, "want ik voelde dat er veel was om over te rouwen".
En in het kleine Nederland, wordt daar meer getwijfeld als beslist moet worden over leven en dood? In de jaren zeventig vonden meerdere

We verlangen naar twijfel omdat het de politicus menselijker maakt

Molukse gijzelingsacties plaats, waarbij de verantwoordelijke politici moesten kiezen tussen onderhandelen of met geweld ingrijpen. In de biografie *Gaius* van Willem Breedveld en John Jansen van Galen herinnert W.F. de Gaay Fortman, toenmalig minister van Binnenlandse Zaken, zich de ontknoping van de treinkaping bij De Punt als een zeer ingrijpende gebeurtenis. Op 11 juni 1977, drie weken na het begin van de kaping, wordt de trein met geweld ontzet, waarbij zes kapers en twee passagiers de dood vinden. Minister van Justitie Van Agt was degene die het voortouw had in deze beslissing, maar De Gaay Fortman gaf hem groot gelijk: "De toestand in de trein was onhoudbaar. [..] Maar dat betekent nog niet dat het gemakkelijk is zo'n besluit te nemen." Toch slaapt De Gaay Fortman goed de nacht voordat de trein wordt bestormd. "Het is zwaar om medeverantwoordelijk te zijn voor de dood van anderen, maar je kon het niet teveel gewicht geven, want er stond tegenover dat de gegijzelden mentale afwijkingen gingen vertonen; [..] Bovendien was van de kant van de gijzelnemers het bloedvergieten begonnen, moedwillig."
Geen gemakkelijk besluit dus, maar ook geen twijfel bij De Gaay Fortman. Twijfel was er wel bij premier Den Uyl. Die wilde een oplossing zonder geweld en sprak op de persconferentie naderhand van een nederlaag. Daar waren Van Agt en De Gaay Fortman niet gelukkig mee. "Het was beter geweest als hij [Den Uyl] Dries [Van Agt] de persconferentie had laten houden. Joop had überhaupt moeite met de dood, ▶

Eigen kamer

Patrick, 10 jaar

"Mijn broer is uit huis gegaan. Hij is op kamers gaan wonen omdat hij is gaan studeren. Nu is zijn kamer vrij. Ik mag verhuizen. Dat wil ik wel, omdat mijn broers kamer veel groter is en een raam heeft. Mijn eigen kamer is klein en donker. Maar ik weet niet wat ik wil. Mijn eigen kamer is zo vertrouwd, ik ben daar mijn hele leven al! Heel gek, want toen mijn broer nog thuis woonde wilde ik graag naar zijn kamer toe. Ik heb de oren van zijn hoofd gezeurd wanneer hij uit huis zou gaan. En nu is hij weg en weet ík niet of ik wel op zijn kamer wil."

(BD)

hij was kwetsbaar in kinderen en in de dood."

Verloren

Een opmerkelijk voorbeeld van iemand die wèl openlijk afstand heeft genomen van beleid waarbij hij nauw betrokken was, is Robert S. McNamara. McNamara was van 1961 tot 1968 minister van Defensie onder eerst president Kennedy en later president Johnson, en uit hoofde van die functie medeverantwoordelijk voor de steeds verdergaande inmenging van de VS in Vietnam, resulterend in een bloedige en zeer wrede oorlog die de VS uiteindelijk jammerlijk verloren. In het boek *In Retrospect, the tragedy and lessons of Vietnam* uit 1995 blikt McNamara terug op die oorlog. Hij beschrijft hoe hij in de loop der jaren steeds sterker gaat twijfelen aan de koers die de VS volgen (steeds meer militaire betrokkenheid) en ervan overtuigd raakt dat het conflict niet met militaire middelen opgelost kan worden. "Mijn frustratie, ontluistering en ongemak verdiepten zich. Ik zag geen goede manier om een steeds duurdere en destructievere oorlog te winnen - of te beëindigen." Hij vindt het zeer twijfelachtig dat de VS maar doorgaan met vechten in plaats van serieuze onderhandelingen aan te gaan. Omdat McNamara van zijn twijfels geen geheim maakt, wordt hij door president Johnson uiteindelijk uit zijn functie ontheven.
In het slothoofdstuk somt McNamara elf cruciale factoren op voor de mislukking in Vietnam. Hij concludeert: "Hoewel we probeerden het goede te doen - en ook geloofden dat we het goede deden - is het achteraf naar mijn oordeel duidelijk dat we fout zaten."

Welk nut heeft twijfel als een politicus er pas achteraf mee komt?

Erfenis

Is dit nu de twijfel waar we naar op zoek zijn? Iemand die openlijk afstand neemt van de daden waarvoor hij medeverantwoordelijk was? Wat schieten de slachtoffers - en dat waren er zowel aan Vietnamese als aan Amerikaanse zijde vreselijk veel - ermee op dat McNamara is gaan twijfelen aan de wijsheid van het Amerikaanse beleid? Welk nut of welke waarde heeft twijfel dan, als iemand er pas achteraf mee komt? Boetedoening? Handen schoon wassen?
In zijn voorwoord geeft McNamara zelf een antwoord op deze vragen. "Ik wil dat Amerikanen begrijpen waarom we de vergissingen maakten die we hebben gemaakt, en ervan leren. Ik hoop te kunnen zeggen: 'Vietnam heeft ook iets opgeleverd dat constructief is, bruikbaar voor de wereld van vandaag en morgen'. Dat is de enige manier waarop onze natie kan hopen ooit het verleden achter zich te laten. De oude Griekse treurspeldichter Aeschylus schreef: 'De beloning van het lijden is de ervaring'. Laat dat de blijvende erfenis van Vietnam zijn."
Leren uit de lessen van het verleden. Een schrale troost misschien, maar nog altijd beter dan volharden in het eigen ongelijk, zonder enige twijfel.

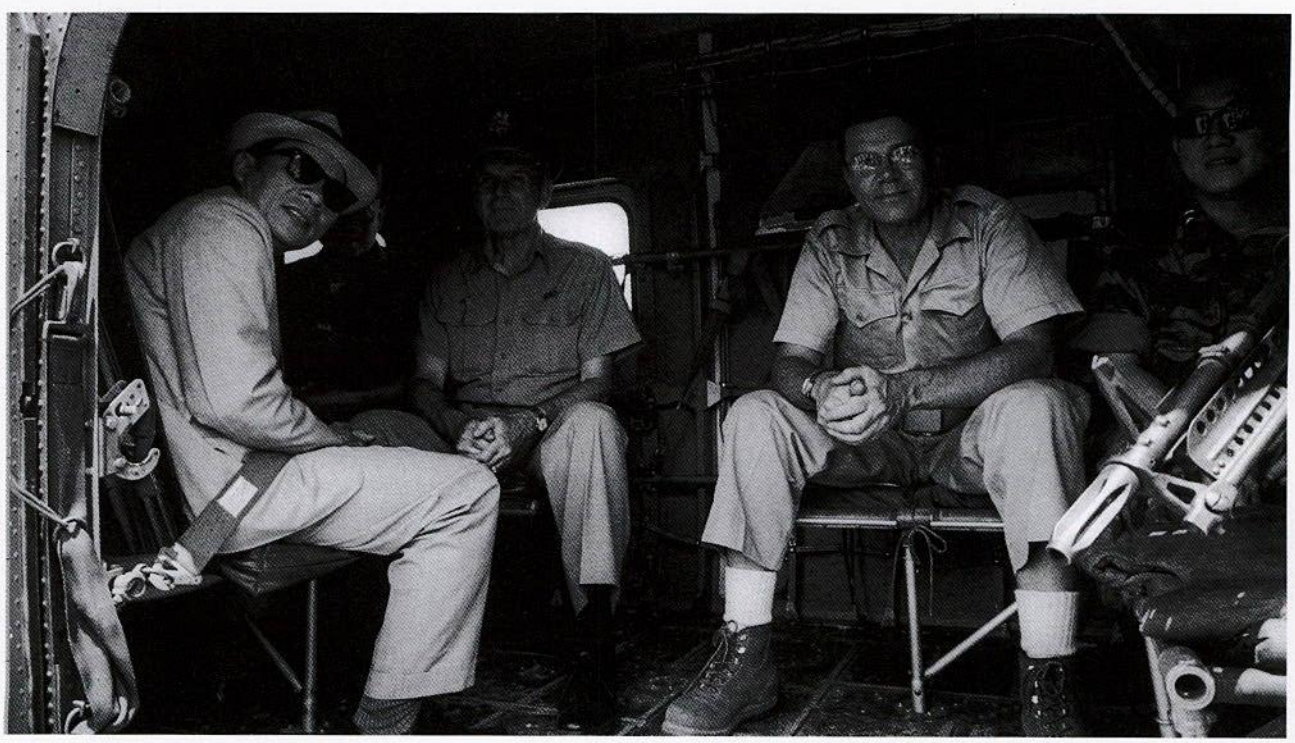

MacNamara, nog niet in vertwijfeling, in een vliegtuig boven Vietnam (2e van rechts).

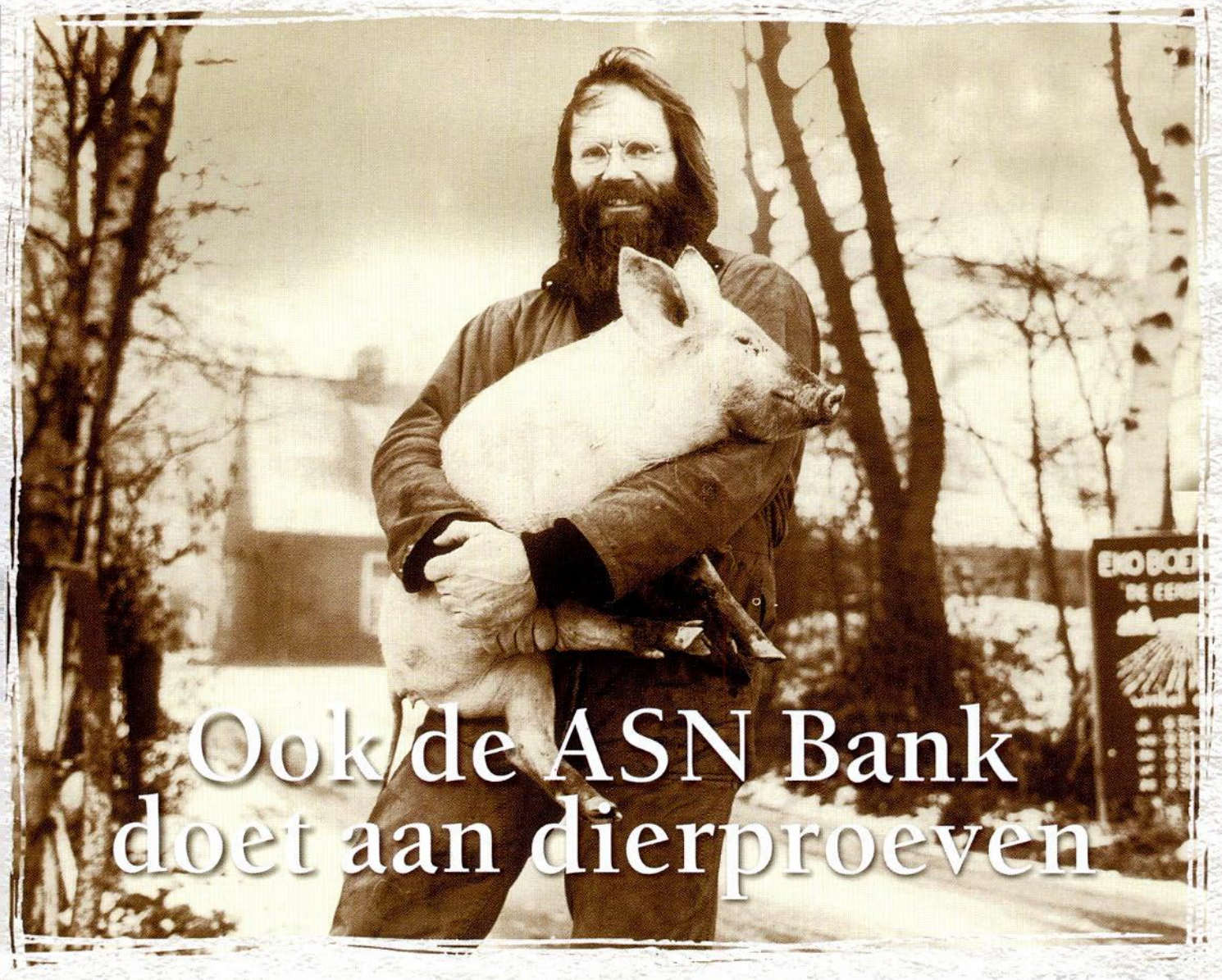

Ook de ASN Bank doet aan dierproeven

Wie ecologisch én economisch goed wil boeren, mag het experiment niet schuwen. In het belang van mens, dier en milieu neemt de ASN Bank dan ook graag de proef op de som.
Zo investeert de Algemene Spaarbank voor Nederland bewust in een duurzame samenleving via bijvoorbeeld biologische landbouw en veeteelt. En het aardige is, dat ook de ruim 140.000 boeren, burgers en buitenlui die bij ons sparen of beleggen er een gezond graantje van meepikken.

Duurzaam belegd, eerlijk verdiend

De ASN Bank is een bijzondere bank, die de haar toevertrouwde gelden (zo'n ƒ 2 miljard) investeert in zaken die een positieve invloed hebben op de kwaliteit van het leven en de samenleving. Dat klinkt idealistisch en dat is het ook. Wat overigens niet wil zeggen dat idealisme, investeren en renderen niet uitstekend kunnen samengaan. Onze spaarvormen bieden prima rentes, en het rendement van het beursgenoteerde ASN Aandelenfonds overvleugelt al enige tijd de MSCI World Index. Logisch, want bedrijven die produceren op basis van maatschappelijke normen, kijken verder dan de korte termijn, lijden minder onder sociale conflicten en milieuclaims en hebben lagere kosten voor door de overheid voorgeschreven investeringen. Tel uit uw winst.

De unieke criteria van de ASN Bank

De ASN Bank doet ethisch beleggen er niet een beetje bij, maar het zit ons al sinds de oprichting in 1960 in het bloed. Mensenrechten, natuur en milieu, de Derde Wereld en het algemeen welzijn van mens en dier zijn enkele van onze toetsstenen bij investeringen. Zodat u zeker weet dat u geen aandeel heeft in pakweg de bio-industrie, nucleaire industrie, wapenindustrie of kinderarbeid als u bankzaken met ons doet.

Sparen, beleggen, hypotheken, spaarverzekeringen

Ziedaar de productgroepen die de ASN Bank u vanuit haar centrale kantoor in Den Haag aanbiedt. Zonder omwegen, makkelijk, snel en discreet. Storten en opnemen doet u gewoon thuis, via uw huidige bank- of girorekening.
Wilt u meer weten over de ASN Bank, onze opvattingen en de specifieke producten? Vul dan snel de bon in.

ASN Bank

DUURZAAM BELEGD, EERLIJK VERDIEND

Ja, ik wil meer weten over de ASN-aanpak en over:

- ☐ ASN Sparen
- ☐ ASN Beleggen
- ☐ ASN Hypotheken
- ☐ ASN Spaarverzekeringen

Naam

m/v

Adres

Postcode

Plaats

Telefoon 907-05

Stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar de **ASN Bank**, Antwoordnummer 1188, 2501 WB DEN HAAG.
Faxen kan ook: 070 - 361 79 48.
Of bel gratis de ASN Informatie- en advieslijn (van maandag t/m vrijdag tussen 8.30 - 17.00 uur):

BEL GRATIS 0800-0380

'Al dertig jaar wil ik grotere borsten'

Betty (43) twijfelt of ze haar borsten zal laten vergroten.

"Op mijn dertiende zou ik met mijn moeder mijn eerste beha kopen, toen in het pashokje de dame die ons hielp uitriep: 'Meid, waarom ben je hier?' Groter dan toen zijn mijn borsten nooit geworden. Mijn eerste vriendje vond het niet nodig dat ik mijn borsten zou laten vergroten. Ik weet nog hoezeer mij dat verbaasde, want ik wist niet beter dan dat mannen een grote boezem geweldig vonden. Later leerde ik mijn ex-man kennen. Voor hem stond als een paal boven water dat hij geen 'nep' wilde. En in zijn beleving viel een borstvergroting onder nep. Het was niet zozeer dat hij het prima vond zoals ik eruit zag, het was veeleer: je hebt het er maar mee te doen want ik wil geen namaak. Dat was veel meer zijn norm dan de mijne. Ik heb het altijd jammer gevonden dat ik geen grotere borsten heb.

In alle artikelen over plastische chirurgie staat dat onvrede over je lichaam te maken heeft met een negatief zelfbeeld. En dat zit tussen je oren. Dat zou betekenen dat ik daaraan zou moeten werken in plaats van in mijn lichaam te laten snijden. Ik heb ook gelezen dat de meeste mensen die vanwege hun uiterlijk onder het mes gaan dat niet zozeer doen om er fraaier van te worden, maar om er normaal uit te zien. Daar herken ik mij in. Ik wil graag normale borsten.

In mijn seksuele relaties heb ik ervaren dat mannen aan kleine borsten voorbij gaan. Het is alsof ze ze niet zien en ook niet op het idee komen dat daarin hetzelfde gevoel zit als in grotere borsten. Dat heeft mij altijd het gevoel gegeven dat er iets ontbreekt en dat is niet leuk. Al met al is mijn conclusie telkens weer: ik zou ze graag anders willen. Puur voor mezelf. Gedurende mijn huwelijk heb ik de borstvergroting uit mijn hoofd gezet, maar sinds de scheiding heb ik een uitputtend onderzoek gedaan. Ik heb met vijf chirurgen gesproken, ik heb vrouwen ondervraagd die de operatie hebben ondergaan, ik weet alles over verschillende soorten borstvergrotingsoperaties, over implantaten en risico's. Ik heb besloten het risico te nemen. Het is natuurlijk best eng. Het blijft een operatie waarbij van alles mis kan gaan: bloedingen, infecties. Tien procent van de vrouwen krijgen naderhand zo'n last van kapselvorming dat ze opnieuw geopereerd moeten worden. En in sommige gevallen wordt het zo ernstig dat de prothesen eruit moeten. Als ik wist dat mij dat boven het hoofd hing zou ik het niet doen."

"Een paar weken geleden begon ik enorm te twijfelen aan mijn keuze. Zozeer zelfs dat ik er nachtmerries van kreeg. Ik had al een operatie-afspraak gemaakt bij een arts, maar die heb ik weer afgezegd. Wat zit ik nou te hannesen, dacht ik. Als ik me zulke grote zorgen maak is dit kennelijk niet het juiste moment. Maar later dacht ik: ik wil dit al dertig jaar, ik doe het nu en ik word hier heel gelukkig en blij mee. Morgen is het zover."

Jolanda aan de Stegge

Betty is een pseudoniem

ILLUSTRATIE: ANNELIES ALEWIJNSE

Bühnediva Marijke Boon

FOTO: ERIK KOTTIER

Koffie of thee?

Ze noemt zich geen cabaretière, maar zangeres van het hedendaagse levenslied. Marijke Boon (1951) laat er geen gras over groeien als vooroordelen en betweters aangepakt moeten worden. "Mensen die heel zeker zijn van zichzelf en alles al weten, vind ik uiterst irritant." Gezouten uitspraken van de ongekroonde koningin van het levenslied.

Huib Afman

"Ik had het onlangs met mijn technicus over twijfel en onzekerheid. Hij vond dat twijfel een negatieve klank had en onzekerheid een positieve klank. Voor mij is dat precies andersom. Twijfelen beoordeel ik als iets positiefs, omdat het een open karakter heeft. Je bent nog te beïnvloeden, er valt nog ergens over te praten. Onzekerheid vind ik eerder afbrekend, zielig voor de mensen die daar last van hebben. Daarentegen vind ik mensen die heel zeker zijn van zichzelf en alles al weten of denken te weten, vaak uiterst irritant.
Ik heb ooit eens een lied geschreven, waarin ik mijn aversie uitspreek over het soort mensen dat altijd alles beter weet. Die afkeer heb ik vooral van mannen die in pak rondlopen; de zogenaamde managers. Die weten altijd alles al. Het erge is dat ze dat ook nog eens pontificaal uitspreken. Ik heb dus altijd zin om daar aan te rammelen, te trekken of speldenprikken uit te delen. Ik moet zeggen dat theater daar een uitstekende uitlaatklep voor is."

Saaie zakken
"Het ergste zijn de zakken,
die je nog van vroeger kent
Toen zak geen saaie zak was
Maar best een leuke vent
Met weemoed denk je aan de tijd
Van drank en debatteren
En dat je samen knikte, ja
Van twijfel kun je leren
Nu staat 'ie stijf van zekerheid,
Driedelig in z'n pak
Je kroegmaatje van vroeger
Is een enorme zak."

Huisregels

Lena, 49 jaar

"Wij hebben altijd pleegkinderen opgevangen. Tien jaar lang. Maar nu is het op. Ik kan niet meer. Jarenlang ging het goed, kon ik al die kinderen aan en lachte ik om de problemen die ze gaven. Ik kon ze een uitbrander geven zonder er naderhand wakker van te liggen. Maar de laatste keer ging er iets mis. Een meisje woonde een week bij ons in huis en liep weg. Ze was het niet eens met de huisregels. Dat kan, dat weet ik heus wel. Maar het gekke was dat ze het heel bedaard vertelde: 'Ik loop weg, want ik vind het hier niet leuk.' En daar ging ze. Geen ruzie, geen kwaaie koppen. Sindsdien lukt het me niet meer om een volgend pleegkind op te nemen. Opeens twijfel ik of ik wel een goede pleegmoeder ben geweest. Hoe dat komt? Al sla je me dood. Maar die twijfels gaan niet weg."

(BD)

"Dat soort mannen bedoel ik. In het dagelijks leven valt daar nauwelijks aan te tornen. Ze zijn op geen enkele wijze te beïnvloeden. Het theater zie ik als de manier bij uitstek om dat voor mezelf recht te zetten. Overigens heb ik het nog niet eens over de mantelpakjes gehad. Het ergste zijn de vrouwen in mantelpak. Van die pittige, goed uitziende carrière-hittepetitjes. De betere secretaresse, de directrice en de vrouwelijke wethouder. Dat zijn allemaal van die bijzonder strakke types, die waarschijnlijk ook nog eens een héél goede pensioenregeling hebben."

'Het ergste zijn de vrouwen in mantelpak'

Artistiek

"Ik ben zelf niet zo'n twijfelaar. Ik heb wel een paar keer in een twijfelaar geslapen, maar dat is een ander verhaal. Van die lange, zwoele zomers, waar je maar aan blijft denken... Mijn leven staat niet bol van de twijfelvlagen. Levenstwijfels heb ik niet. 'Neem je kinderen of neem je geen kinderen, ga je trouwen of ga je samenwonen.' Dat is nooit een *issue* voor mij geweest. Dat heb ik nooit gewild. Praktisch twijfelen is wat anders. Ik twijfel al tussen koffie en thee.

Artistieke twijfel heb ik wel degelijk. Een programma schrijven is feitelijk niets anders dan een artistiek zoekproces. Ik doe lang over het schrijven van mijn teksten, ook omdat ik mezelf voortdurend de vraag stel: 'Is dit nu wel of niet leuk, moet het niet verfijnder op papier?' Vervolgens zijn er de try-outs. In mijn nieuwste soloprogramma, een *One Man Show*, speel ik een man. Maar tijdens de try-outs waren de reacties zo wisselend, dat ik echt heb zitten dubben of ik wel of niet met die man door moest gaan. Dan zit ik hier thuis een avond lang te roken en me een stuk in de kraag te drinken. En maar peinzen. Maar dat is gezond. Dat hoort bij mijn vak."

Potten

"Natuurlijk speel ik in op het publiek. Het is mooi als je iets los weet te maken of verwarring weet te stichten. Voor mijn *One Man Show* heb ik een sonnet geschreven met de titel 'Ik zag twee potten en een lelijk kind'. Met die zin bevestig ik eigenlijk wat de gemiddelde Nederlander over potten weet. Potten hebben namelijk altijd kort haar en een mannenpak aan. Maar in de tweede strofe verander ik dat al. Dan blijken die twee potten gewoon twee bloedmooie dames te zijn. Dan brokkelt dat clichébeeld al een beetje af. Enfin, dan blijf je dus nog met dat lelijke kind zitten, maar ook dat lost zich op. Dat heeft met mijn eigen opvatting te maken: zodra je kennis met iemand maakt, gaat het er helemaal niet om of iemand mooi of lelijk is. Aan het eind van het gedicht draait alles zich ook om. Dan is het gewoon een schattig kind met één tandje. Ik eindig dat gedicht dan ook met: 'dag dames, wat heeft u een lekker kind. Wie dat niet ziet die is jaloers of stekeblind'.

De inhoud van dat sonnet heeft niet eens zo zeer met twijfel te maken, maar meer met een levenshouding waarin twijfel wel of niet geïntegreerd is geraakt. Er zijn mensen die heel stellig zijn in hun opvattingen over potten. Dat zijn lelijke vrouwen en dat zijn mannenhaatsters. Dan zie ik het als mijn taak om daar op mijn eigen wijze aan te tornen. In dat geval wil ik bij de mensen uit het publiek juist twijfel aanbrengen in hun vaak vastgeroeste standpunten."

"Ik hou van het nemen van risico's. Ik vind dat bij de kunst van het leven horen. Je moet niet alles van tevoren uitgestippeld of vastgelegd hebben. Voor mij heeft het er ook mee te maken, dat je daarmee je openheid houdt in het maken van dingen en het ontmoeten van mensen. Laveren tussen zekerheid en twijfel: dat hoop ik ten eeuwige dage te houden. Daarom heb ik ook zo'n hekel aan die saaie zakken. Voorheen heette dat gedicht 'ouwe zakken', maar dat heb ik veranderd. Het is namelijk nog veel erger. Het zijn jonge zakken, die oud doen." ■

Meer Boon

Marijke Boon volgde de Academie voor beeldende kunst te Enschede en vervolgens de Akademie voor Expressie in Utrecht. Sinds 1985 toert ze met soloprogramma's door het land. In oktober verscheen de vierde liederen- en gedichtenbundel van Marijke Boon in de winkel. *Tranen op het tafelzeiltje* telt 64 pagina's en is uitgegeven bij uitgeverij Veen. ISBN: 90 204 580 19. In februari komt haar derde cd *Een lange groene komkommer* uit, met daarop 13 nummers uit haar jongste show. De cd wordt uitgegeven door Arcade-CNR.

Tussen gevoel en regels

Op de afdeling asielzaken van de IND wordt dagelijks een schifting gemaakt tussen 'echte' en 'economische' vluchtelingen. Wat betekent het voor de IND-medewerkers om over het lot van anderen te moeten beslissen? Voeren ze keurig de vastgestelde regels uit of trekken ze die ook weleens in twijfel?

Caroline Hanrath

Onrustig ijsbeert Ahmet Aziz door een van de wachtruimtes van het hoofdgebouw van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) in Rijswijk. In gebroken Engels wisselt hij een paar woorden met zijn advocaat, loopt de gang op, komt weer terug en gaat zitten. Zijn gezicht staat strak, gespannen. Sinds zijn aankomst in Nederland heeft Aziz de ambtelijke molens van het ministerie van Justitie al aardig leren kennen. Direct na aankomst op Schiphol diende de Irakees bij het aanmeldcentrum een verzoek tot asiel in. Na enkele maanden volgde een negatieve beschikking, waartegen hij bezwaar maakte. Vandaag moet hij voor een speciale commissie verschijnen om toelichting te geven op zijn vluchtverhaal. Over zes weken beslist de voorzitter of hij in Nederland mag blijven of niet.

Die voorzitter is beslismedewerker Noreen Jansen. Wekelijks neemt ze een stuk of tien bezwaarschriften van afgewezen asielzoekers in behandeling. Ligt het lot van Aziz nu volledig in haar handen? "Dat vind ik te sterk uitgedrukt. Stel dat mijn beslissing negatief uitpakt, dan krijgt deze man straks nog de mogelijkheid om bij de rechtbank in beroep te gaan. Als de rechter van mening is dat de procedure niet goed is verlopen, komt het dossier vanzelf weer bij ons terug. Zo'n asielaanvraag kan dus jaren duren. Persoonlijk vind ik het wel een prettige gedachte dat met mijn beslissing de zaak niet definitief is afgedaan, dat eventuele fouten via de rechter worden gecorrigeerd."

'Soms bekruipt me een raar gevoel: wie ben ik eigenlijk dat ik dit soort beslissingen neem?'

Piekeren

Maar toch vindt ze het geen lichte beslissingen. "Het vluchtelingenprobleem is wel iets waar je voortdurend mee geconfronteerd wordt. Als ik 's avonds thuis de televisie aanzet, zie ik opnieuw de ellende van de wereld aan me voorbij trekken. Hier een brandhaard, daar een conflict, miljoe-

nen mensen die op de vlucht zijn. Dat zet me zeker aan het denken. Soms bekruipt me een raar gevoel en vraag ik me af: wie ben ik eigenlijk dat ik dit soort beslissingen neem? Maar dergelijke overwegingen moet ik opzij schuiven zodra ik aan het werk ben. Ik heb me te houden aan het beleid van Justitie, aan de regels die ik moet toepassen. Mijn eigen gevoelens kan ik niet laten meewegen in mijn beslissingen. Dat neemt niet weg dat ik thuis soms zit te piekeren."

Het is tien uur. De zitting gaat beginnen. In een van de gehoorvertrekken neemt Ahmet Aziz plaats. Rechts van hem zit de tolk, links zijn advocaat, tegenover hen Noreen Janssen en de secretaris die het vluchtrelaas zal invoeren op de computer.
Thermoskannen met koffie en thee worden binnengebracht. Als iedereen is voorzien opent Janssen de zitting. "Wilt u aangeven wanneer u de vragen niet begrijpt?", vraagt ze Aziz. Een gelaten knik. "Zijn er nog bijzonderheden, wilt u nog iets opmerken?" "Nee", laat hij via zijn tolk weten. "Er zijn geen bijzonderheden."
De advocaat reikt Janssen een stapeltje papieren aan. Daaruit moet onder meer blijken dat Aziz als lid van een islamitische sekte contacten onderhield met de politieke oppositie. Vlug bladert ze er doorheen en stelt vragen. Hoeveel leden telt de sekte? Hoe steekt de organisatie in elkaar? Wie heeft de leiding en op welke wijze raakte Aziz betrokken? De antwoorden die volgen zijn niet altijd even eenduidig. Er ontstaat verwarring over de betekenis van een aantal woorden en begrippen die voor meerdere uitleg vatbaar zijn. Pas aan het einde van de zitting vertelt de Irakees, na enig aandringen van de advocaat, dat zijn familie onlangs met pistoolschoten werd bedreigd. Een feit dat die ochtend nog niet eerder aan de orde was gekomen.

Vissenkom

Tweeënhalf uur later, als de hoorzitting is afgerond, is het Noreen Janssen die vragen beantwoordt. In een vergaderzaal, door IND-ers aangeduid als 'de vissenkom', praat ze verder over haar werk en mogelijke twijfels die daarbij een rol spelen. Over de zaak Aziz wil ze alleen kort iets zeggen. "Ik ben tevreden over deze zitting. Ik wilde precies weten wat deze man had gedaan, waarom hij problemen verwacht en van wie. Dat is gelukt. Ik heb nu alle informatie die nodig is om tot een goede beslissing te komen."
Alle informatie? "Natuurlijk ben je nooit voor honderd procent zeker of iemand alles heeft gezegd. In dit geval ga ik daar gewoon van uit. Het is ook de verantwoordelijkheid van de asielzoeker om alles aan te voeren wat hij zelf belangrijk vindt. Hij moet duidelijk maken waarom hij vervolging vreest. Deze meneer is daartoe ruimschoots in de gelegenheid gesteld. Het is nu wachten totdat het rapport van de zitting is uitgewerkt. Met behulp van ons documentatiesysteem zullen we daarna een aantal gegevens uit het vluchtverhaal verifiëren. Ook kunnen we Buitenlandse Zaken vragen onderzoek te doen om vast te stellen in hoeverre sprake is van een levensbedreigende situatie."
Organisaties als Amnesty International hebben behoorlijk veel kritiek geuit op de wijze waarop het ministerie van Buitenlandse Zaken dergelijke onderzoeken verrichtte. Ambtsberichten zouden niet altijd een correct beeld schetsen van de mensenrechtensituatie in bepaalde landen. Is Janssen niet bang dat ze op grond van die informatie per ongeluk verkeerde conclusies trekt? "Dergelijke verhalen zijn heel vervelend om te horen. Je vraagt je dan wel eens af of bepaalde beslissingen die je hebt genomen achteraf gezien wel juist zijn geweest.

'Als ik de kwaliteit van alle ambtsberichten in twijfel zou moeten trekken, kan ik net zo goed stoppen met dit werk'

Maar ik ga niet aan mijzelf twijfelen, want op zo'n moment heb ik gehandeld op basis van gegevens die toen bekend waren. Ik kan ook niet anders. Als ik de kwaliteit van alle ambtsberichten in twijfel zou moeten trekken, dan kan ik net zo goed stoppen met dit werk."

Details

Als ze ergens aan twijfelt dan is dat meestal aan de betrouwbaarheid van het vluchtverhaal. Jansen: "Soms is de waarheid heel moeilijk te achterhalen doordat het relaas veel tegenstrijdigheden bevat. We vragen ook veel van asielzoekers. We willen precies weten wat er gebeurd is, op welke dag, in welk jaar, onder welke omstandigheden enzovoorts. Ik kan me voorstellen dat iemand zich al die details niet meer precies weet te herinneren, maar toch een antwoord wil geven. Daardoor kunnen gemakkelijk tegenstrijdigheden in het dossier sluipen zonder dat sprake hoeft te zijn van opzettelijke verdraaiing van feiten."

Manfred Petsch is sinds enkele jaren als contactambtenaar werkzaam bij de IND. Hij hoort verhalen van asielzoekers aan, schrijft ze op en probeert eventuele tegenstrijdigheden op te sporen en - zo mogelijk - op te helderen. Deze 'nadere gehoren' zijn van groot belang, omdat ze de basis vormen van de beslissing of asielzoekers kunnen blijven of niet. Petsch: "Eigenlijk is het een dubbele functie. Aan de ene kant moet je heel objectief

Kantoorwerk

Zohra, 15 jaar

"Ik weet niet wat ik later wil worden en daar lig ik soms wakker van. Vroeger wilde ik net zoals mijn grote zus kantoorwerk doen. Maar ze is van haar werk ziek geworden, zegt ze. Een muisarm noemt ze het. Ze is al een paar weken thuis en ze praat alleen maar slecht over haar werk. Nu ben ik gaan twijfelen of ik dat wel wil. Maar als ik geen kantoorwerk wil gaan doen, weet ik niet wat ik wel wil gaan doen. Ik geloof ook dat niemand me daarbij kan helpen. Dat moet ik alleen uitzoeken. Het is mijn toekomst, maar soms word ik bang omdat ik nu nog niet weet wat ik met mijn toekomst aan wil."

(BD)

FOTO: MARTIN ROEMERS/HH

IND-ambtenaren interviewen een asielzoeker

kunnen luisteren naar het relaas van de asielzoeker en dat zo volledig mogelijk optekenen. Aan de andere kant moet je confronterende vragen kunnen stellen of bepaalde uitspraken in twijfel durven trekken om er achter te komen of het verhaal wel klopt."
Hoe kun je al die verhalen op juiste waarde schatten? "Onlangs had ik een minister tegenover me zitten, gevlucht uit Afghanistan. Die man probeerde zich tijdens het gesprek enorm te profileren. Dan ben ik automatisch op mijn qui-vive, want ik weet niet welke informatie hij achterhoudt. Hoog opgeleide mensen praten vaak gemakkelijker, ze kunnen hun zaak beter beargumenteren dan minder geschoolden. Uiteraard mag dat er niet toe leiden dat ze om die reden meer kans maken dan anderen."
Soms zijn er dingen die voor zijn gevoel niet kloppen, maar die hij niet hard kan maken. Dan is Petsch uren bezig om uit te vinden waar dat aan ligt. "Dat komt veel voor bij mensen van wie je vermoedt dat ze zelf mensenrechten hebben geschonden. Vaak zijn dat hoge functionarissen zoals het hoofd van een veiligheidsdienst, een legerofficier of een commandant van een guerrillabeweging. Je moet dan zien te achterhalen wat die persoon in kwestie werkelijk heeft gedaan, welke positie hij had en wat zijn connecties waren. Daar kom je pas achter door veel vragen te stellen."
Uiteindelijk lukt het volgens Petsch altijd wel om een goed beeld te krijgen van een asielzoeker. Het gebeurt zelden dat hij achteraf twijfelt of hij het verhaal goed begrepen heeft. "Wel is het een paar keer voorgekomen dat ik het gehoor heb stopgezet omdat ik de kwaliteit van de vertaling niet vertrouwde. Dan bleek bijvoorbeeld dat de asielzoeker alleen Koerdisch sprak en de tolk Arabisch. Een enkele keer gebeurt het dat ik de tolk zelf niet goed versta omdat zijn Nederlands te gebrekkig is. In zulke gevallen heeft het totaal geen zin om door te gaan. Dan breek ik het gehoor af en wordt er een nieuwe zitting gepland."

Zwaar leven

Alle asielverzoeken die niet voldoen aan de voorwaarden die de Vreemdelingenwet stelt moet Noreen Jansen afwijzen. Dat is het leeuwendeel van de aanvragen. Wat betekent het voor haar om zo vaak 'nee' te moeten verkopen? Jansen: "Er zijn dossiers waarmee ik in mijn maag zit, omdat het zulke schrijnende gevallen betreft. Laatst had ik een zaak van een oudere vrouw uit Bosnië die naar Nederland was gekomen omdat haar enige zoon hier verblijft. Ze verkeerde in een niet al te beste gezondheid, had een zwaar leven achter de rug. Dan zie ik gelijk voor me hoe die vrouw in haar eigen land ziek en oud zit te wezen onder moeilijke omstandigheden, zonder familie. Maar ze wordt niet vervolgd, dus komt ze niet in aanmerking voor de vluchtelingenstatus. Ook een verblijf op humanitaire gronden is uitgesloten, want daar is ze net weer niet ziek of oud genoeg voor. Zo zijn er talloze mensen die om dit soort redenen buiten de boot vallen. Omdat ze heel eerlijk vertellen dat ze het in hun eigen land zo moeilijk hebben en dat ze hier naar toe zijn gekomen in de hoop op een beter bestaan. Daar heb ik het af en toe wel moeilijk mee. Zelf ben ik geboren en getogen in Nederland, een van de rijkste landen ter wereld. Nog nooit heb ik iets meegemaakt dat ook maar in de verste verte in de buurt komt van wat sommige asielzoekers is overkomen. En toch moet ik tegen hen zeggen: meneer, mevrouw, u mag er niet in." ■

De naam Ahmet Aziz is gefingeerd.

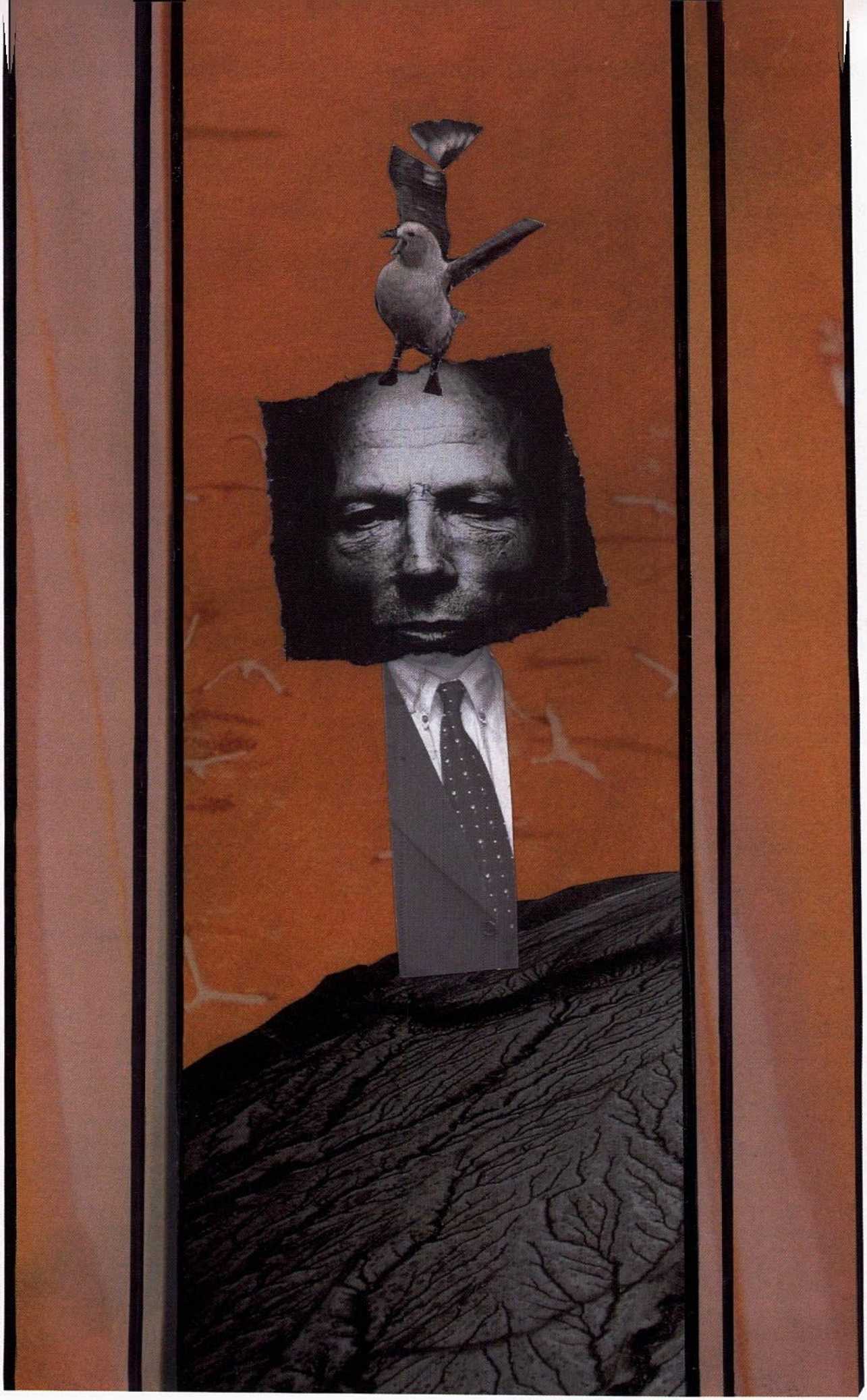

ILLUSTRATIE: ANNELIES ALEWIJNSE

'De voordelen verschillen van de nadelen'

Het werk van Kees (47) is niet onaardig, maar ook niet geweldig. Hij twijfelt of hij van beroep zal veranderen.

"Ik weet wat ik niet wil, maar nog niet wat ik wél zou willen. Mijn werk is niet onaardig, maar ik zie het niet zitten om er tot mijn pensioen, dus nog vijftien jaar lang, mee door te gaan. Bioloog van huis uit, kwam ik vijftien jaar geleden bij het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Ik begon als natuurwetenschappelijk medewerker en deed aanvankelijk duidelijke klussen, zoals het inventariseren van planten en dieren. Ik had heel ander werk en andere contacten dan nu ik beleidsmedewerker ben. Ik doe nu steeds minder concrete dingen. Overleg voert de boventoon, maar ik ben geen vergadertijger. Er wordt in mijn ogen steeds meer gesproken over steeds minder. En reorganisaties, inkrimpingen en zwak management doen de werksfeer ook weinig goed.

Een paar jaar geleden begon dat te wringen. Ik zie voor mijzelf geen toekomst in dit werk. Ik ga heus niet met tegenzin de deur uit, pak ook interessante klussen op. Soms heb ik het dan weer een tijdje naar mijn zin, maar dan gebeurt er weer iets waardoor ik denk: ik moet hier weg! Dat wisselt elkaar af en zo wil ik niet nog jarenlang doorgaan.

Een jaar of drie geleden ben ik gaan praten met een adviseur van het mobiliteitscentrum van het ministerie. 'Wat wil je dan wél?', was de eerste vraag. Tja, ik kan natuurlijk binnen deze club een andere baan zoeken, maar de vraag is of ik dan mijn probleem niet gewoon meeneem. Onlangs heb ik op zijn aanraden een training gevolgd die mij zou moeten helpen bij mijn keuze. Ik heb veel geleerd over mijzelf, wat ik kan en wat ik wil. Maar vooral over wat ik niet wil. We hebben gesproken over de mogelijkheid dat ik mijn baan opgeef om buitenlandreizen voor vogelliefhebbers te leiden en te organiseren. Dat doe ik al twaalf jaar in mijn vrije tijd; ik vind het leuk en ik kan het ook goed. Maar daar kan niemand z'n brood in verdienen. En ik zou dat ook niet het hele jaar door willen doen."

"Ik vind het moeilijk om me een mening te vormen over mijn toekomstige werk. De voordelen van mijn huidige baan zijn zo verschillend van de nadelen; die zijn niet zomaar naast elkaar te leggen. In deze functie heb ik financiële zekerheid - niet onbelangrijk met een vrouw en drie thuiswonende kinderen - en we wonen hier prettig. Voor mezelf heb ik besloten dat ik over één, hooguit twee jaar voor mezelf duidelijk wil hebben hoe ik verder wil. Deze situatie is in ieder geval onbevredigend. Ik wordt er onrustig van, weet dat er iets moet gebeuren. Ik vlucht voortdurend in dingen buiten mijn werk, terwijl ik vind dat ik inspiratie in mijn werk zou moeten vinden."

Marianne Kalkman

Het lef om te twijfelen

Twijfel lijkt het suffe broertje van de duidelijke keuze. Maar een bepaald soort twijfel kan bevrijdend en vernieuwend werken. Daar heb je dan wel wat lef voor nodig.

Gesprek met filosoof Annemarie Mol over kiezen en twijfelen.

Marjan Slob

"Kiezen wordt vaak geassocieerd met vrijheid, met waarlijk mens-zijn. 'De vrijheid om te kiezen is typerend voor het menselijk bestaan', heet het dan. Ik denk juist dat de meeste keuzes pas mogelijk worden doordat er bepaalde technieken ter beschikking komen - ze horen dus helemaal niet zo vanzelfsprekend bij ons bestaan. Tegenwoordig is het bijvoorbeeld heel gewoon om te praten over 'kiezen voor kinderen'. Historisch gezien is dat nieuw; wij in Nederland kunnen dat nog maar zo'n kleine veertig jaar en voor heel veel mensen op de wereld is dit nog steeds geen zinvolle manier van praten. Maar in Nederland zijn wij het krijgen van kinderen als een keuze gaan beleven - in zekere zin moeten we dat zelfs. Het is namelijk heel moeilijk om te zeggen: 'ik doe daar niet aan mee, ik zie het anders'. En met het kiezen komen de twijfels. Zozeer zelfs dat sommige vrouwen bij wijze van voorbehoedmiddel een sponsje vol gaatjes in hun vagina gaan stoppen. Om van het twijfelen af te komen en van hun zwangerschap toch weer een kwestie van toeval te maken."

Regime

"Als je nu in Nederland ouder dan 36 bent, krijg je het aanbod om je vrucht te laten screenen op afwijkingen. Je mag best nee zeggen op zo'n test, maar je moét kiezen. Weigeren te kiezen is uitgesloten. Dit is echt een regime van kiezen, dat je in een hele rare, nieuwe situatie brengt. Als

Twijfel is een manier om vaststaande dingen los te maken.

je vijftien jaar geleden op je 38e een kind met het syndroom van Down kreeg, dan had je pech, of maakte je er blijmoedig het beste van. Nu krijg je te horen: 'Gut, heb jij ervoor gekozen om je niet te laten testen?' Gaat het onverwacht goed met je kind dan kun je jezelf en de wereld zeggen dat je blij bent dat je geen test hebt laten doen. Maar als het af en toe zwaar en moeilijk is, dan mag je minder breeduit mopperen, omdat je er 'toch zelf voor hebt gekozen'.
Het hoort allemaal heel sterk bij de ideologie van het kiezen om je eigen, individuele redenen te formuleren, die behandeld worden alsof ze hoogstpersoonlijk zijn. In zo'n situatie wordt het minder vanzelfsprekend dat je buren bijspringen uit een soort solidariteitsgevoel, omdat het iedereen had kunnen gebeuren. Ook de politieke wil om voor goede opvang te zorgen dreigt te slijten. Dat zie je vaker, dat het regime van kiezen een individualiserende, depolitiserende uitwerking heeft."
Op mijn vraag aan Mol of ze zelf voor een test koos toen ze als 37-jarige zwanger bij de huisarts kwam, trekt ze haar wenkbrauw op.
"Waarom kwam ik in een positie waarin ik gedwongen werd te kiezen bedoel je? Tja, waarom krijgen hoog-

FOTO'S: SPAARNESTADARCHIEF

ren? Omdat ze eerst hun ambities rondom hun werk veilig willen stellen - en met reden gezien de huidige maatschappij. Als je ambitie in je werk hebt, heb je niet zoveel keus. Maar zie je wat je doet? Je vraagt mij om me individueel te verantwoorden voor wat je ziet als mijn keuze, en dat trekt de aandacht weg van de politieke en sociologische omstandigheden die op me inwerken."

Droevig

"Kiezen en twijfel horen bij elkaar. Ze roepen elkaar op. Als er geen keuzes zijn, kun je niet twijfelen. Dus als een terrein in het leven tot het domein van keuze wordt gebombardeerd, creëer je daarmee twijfels. Soms zie je dat bij vrouwen die nu ergens in de zestig zijn. Die kunnen een beetje droevig zeggen: 'Toen ik jong was, had ik ervoor moeten kiezen om te gaan werken'. Ze doen met terugwerkende kracht alsof ze vroeger keuzes hebben gemaakt, aan de wijsheid waarvan ze nu twijfelen. Maar de maatschappelijke omstandigheden waren totaal anders. De meeste vrouwen hadden geen keuze, en je kwelt jezelf alleen maar door te doen alsof. De twijfel die later optreedt is in dit geval een treurig product van het praten in termen van kiezen. Het doet geen recht aan de complexiteit van de situatie zoals die was."

"Kiezen is robuust. Twijfel lijkt daartegenover iets irritants zwaks te hebben. Maar het mooie van twijfel is, dat het een manier kan zijn om vaststaande dingen los te maken. We hebben het tot nu toe gehad over keuzes die twijfel produceren, maar twijfel kan ook nieuwe keuzes openleggen. Je kunt immers twijfelen aan de bestaande toestand. Bij dergelijke twijfel naakt misschien niet direct een alternatief aan de horizon, maar het is wel een soort twijfel die vastgeroeste verhoudingen en maatschappelijke clichés in beweging brengt. Om maar bij vrouwen te blijven: eind jaren zestig, ten tijde van de tweede feministische golf, begonnen vrouwen te twijfelen. Daar zaten ze dan: hoog opgeleid, met twee kinderen, in hun doorzonwoning. Sommigen durfden zich af te vragen: 'vind ik dit wel leuk?'. Deze burgervrouwen waren grootgebracht als papa's slimme meid, en de instelling die daaruit voortvloeide botste met het moeder- en huisvrouwschap. Dat kun je heel individueel ervaren, maar het bleek uiteindelijk juist bevrijdend om dat breder te trekken, om een sociologisch gebaar te maken en te spreken van 'het onbehagen van de vrouw'. Dat heeft heel wat in gang gezet.

Er was veel lef voor nodig om voor het eerst te twijfelen aan de logica van de huisvrouw. En het knappe is, dat het na verloop van tijd ook de andere kant uit is gaan werken. Er kwam ook ruimte om te twijfelen aan de logica van het werk, aan de manier waarop arbeid in Nederland georganiseerd is. Die twijfels manifesteren zich nu steeds duidelijker. De arbeidsproductiviteit hier is een van de hoogste ter wereld, maar we hebben ook veel arbeidsongeschikten en het blijkt erg moeilijk om bij een 'gewone' werkweek zorg en werk te combineren.
Kiezen suggereert dat er één manier van kijken is. 'Het is òf dit, òf dat, en nù moet je kiezen'. Bij twijfel kun je makkelijker verschillende manieren van kijken naast elkaar laten bestaan. Twijfel kan tegenover het ideaal van heldere keuzes een achterblijvertje lijken, maar twijfelen kan

Twijfel is in Nederland raar georganiseerd

ook heel productief zijn. Juist door dat loswrikken, door dat lef om het kijken op de vertrouwde manier te weerstaan. Twijfelen is zinnig op terreinen waar veel vanzelfsprekendheid heerst."

Techniek

"Ik ben een echte twijfelfilosoof. Ik vind dat twijfelen mijn vak is. Je hebt ook filosofen van de kritiek. Die trekken van leer tegen een bepaalde opvatting of praktijk. Dat is een heel ander genre, dat op zichzelf gestoeld is op vaste normen. Dat soort filosofen zegt bijvoorbeeld: 'Het lijkt wel alsof patiënten mogen kiezen, maar dat ìs eigenlijk helemaal niet zo.' Ik word weleens verkeerd begrepen en gehouden voor dat type filosoof. Dan zeggen ze: 'Bent u dan tegen keuzes?' Maar daar gaat het mij helemaal niet om. Ik ben niet tegen kiezen, ik wil het erover hébben.
Mijn twijfel is een soort twijfel die niet tegenover kiezen staat, maar tegenover zekerheid. Het is methodische twijfel. Vragen stellen: 'Is dit wel waar, is dit wel zo vanzelfsprekend?'. Zo bezien valt er altijd wel wat te twijfelen. Die twijfel is natuurlijk niet altijd even interessant. Op een gegeven moment moet je ook gewoon handelen. Maar als filosoof kan ik lekker vaak dat soort vragen stellen. In mijn werk aan de Universiteit Twente probeer ik twijfel te introduceren in het domein van de techniek. Dat is niet gebruikelijk: het is traditie om techniek ofwel te bewonderen en er de oplossing van onze problemen van te verwachten, of om techniek te bekritiseren en te waarschuwen voor de gevaren. Neem een auto. Je kunt het heerlijk vinden, scheuren in je rode BMW, of je kunt schelden op die vieze stinkauto's. Dat zijn vertrouwde manieren om over auto's te denken. Ik wil manieren zoeken om aan auto's te twijfelen, want dat vind ik productiever. Om in het ontwerp van de auto zelf te duiken en aan de vanzelfsprekendheid van de bekende vorm te twijfelen. Waarom heeft een personenauto vier zitplaatsen, waarom heeft de huidige motor in essentie nog steeds hetzelfde klassieke ontwerp en waarom is het eigenlijk zo 'logisch' om individueel een auto te bezitten en niet collectief, bijvoorbeeld een paar per straat? Dat type vragen stel ik graag. Misschien dat die twijfel uiteindelijk tot keuzemogelijkheden leidt - je kunt je voorstellen dat vraagtekens bij de vanzelfsprekendheid van de motor uiteindelijk leiden tot een idee voor een schonere motor. Maar dat zie ik niet zozeer als mijn doel, ik zie het als mijn taak om te twijfelen."

Verstarren

"Twijfel is in Nederland raar georganiseerd. Deels goed: kritische groepen, bijvoorbeeld milieugroepen die vraagtekens zetten bij het overheidsbeleid, krijgen zelfs subsidie. En dat is productief, dat is goed voor een land. Samenlevingen die geen ruimte bieden aan zulke twijfels verstarren.
Op andere punten doen we het hier slecht. Onze politiek biedt in zekere zin nog wel enige ruimte aan twijfel. We weten dat een politicus zich informeert, dat hij delibereert en kiest. In het uiteindelijke wetsvoorstel zie je van die twijfel weinig meer terug, maar als burger ben je je ervan bewust dat twijfel een rol in het proces heeft gespeeld. Als je zelf goed bent ingevoerd in het domein van de wetenschap, dan weet je dat ook de wetenschap bol staat van twijfel. Maar wetenschap heeft maatschappelijk de taak om zekerheid te representeren. Die suggestie van zekerheid is een vergissing en zelfs niet democratisch, want de twijfels, afwegingen en keuzes in de wetenschap gaan ons allemaal aan.
Dat we in dit land niet gewend zijn om aan techniek of aan natuurwetenschappen te twijfelen, zie je ook aan de Nederlandse wetenschapsjournalistiek. De redactie van het wetenschapskatern interviewt gewoonlijk één wetenschapper over een bepaald onderwerp en dat is het dan weer. Alsof er geen debat of controverse over zo'n onderwerp is. Terwijl de politiek redacteuren juist het debat en de frictie opzoeken."

■

Prof. Dr. Annemarie Mol is politiek filosoof en buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit Twente namens de humanistische stichting Socrates.

Het huis uit

Peter, 19 jaar

"Ik heb heel lang moeten nadenken of ik het huis uit zou gaan. Thuis was het altijd leuk. Eigenlijk vond ik het vervelend dat ik ouder werd. Niet om het volwassen worden, maar omdat het moment dat ik op mezelf moest gaan wonen dichterbij kwam. Nu woon ik op kamers. Dat is heel erg wennen. Ik heb nog niet voor mezelf gekookt, meestal eet ik bij vrienden of thuis bij mijn moeder. Ze woont vlakbij en ik kan vaak thuis zijn. Maar we hebben afgesproken dat ik door de week op mijn kamer slaap. Anders leer ik het nooit."

(BD)

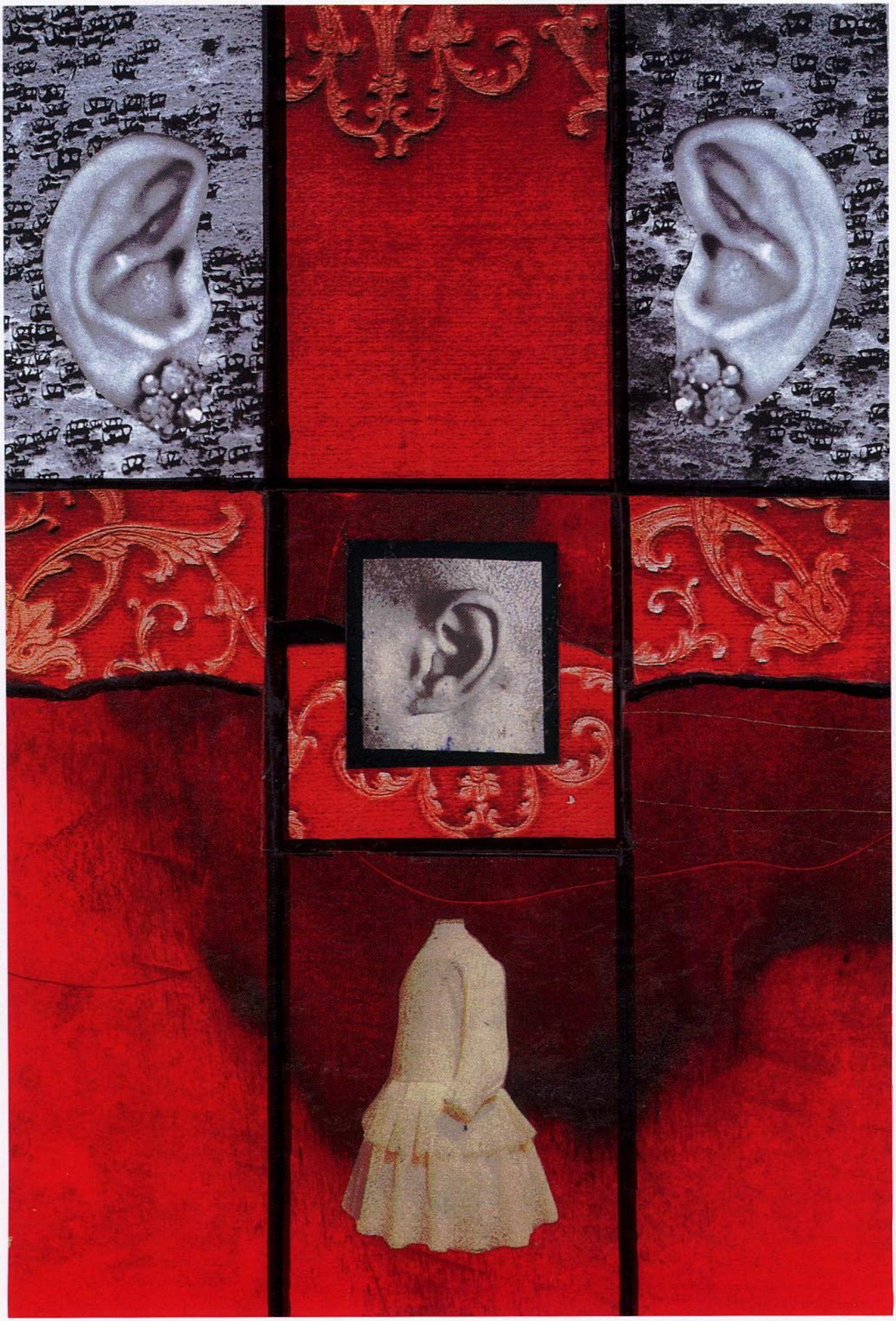

ILLUSTRATIE: ANNELIES ALEWIJNSE

'Het zou fout kunnen gaan'

Ireen (43) is professioneel luitspeelster. Vóór een concert twijfelt ze altijd aan haar kunnen.

"Ik weet nog precies wanneer die twijfel zich voor het eerst openbaarde. Toen ik dertien was, speelde ik op een voorspeelavond van de muziekschool op de gitaar een stuk van de Braziliaanse componist Villa-Lobos. Ineens bedacht ik me dat het wel eens fout zou kunnen gaan - en dat gebeurde dus ook. Het kinderlijke vertrouwen in de goede afloop was verdwenen. Nu ben ik 43. Zestien jaar geleden ben ik afgestudeerd aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag en sindsdien speel ik luit in diverse gerenommeerde orkesten en ensembles of solo; zowel oude muziek als moderne stukken. Ik wéét dat ik mijn programma goed onder de knie heb en dat het muzikaal wel goed zit. En toch, zodra ik het podium opkom, of even daarvoor, steekt de twijfel de kop op. Dan denk ik: 'Wat doe ik hier, wie ben ik dat ik hier zit?' Het is een gevoel van leegte, van onvermogen: hoe krijg ik in godsnaam de ene noot achter de andere?
De kunst is die onzekerheid om te zetten in een positieve spanning. Die spanning kàn omslaan in opperste concentratie als het muziekstuk in mijn hoofd de plaats van de twijfel inneemt. Het is een kwestie van volhouden, doorgaan, vooral niet verder denken dan het stuk waarmee ik bezig ben, anders raak ik de kluts kwijt.
In een soloconcert moet ik daar bij het opbouwen van mijn programma beslist rekening mee houden. Niet meteen beginnen met het moeilijkste stuk, maar met iets wat mij helpt op gang te komen. Meestal is zo'n stuk ook voor het publiek beter toegankelijk. Mijn laatste concerten begon ik toch steeds met een té moeilijk stuk, waarschijnlijk om indruk te maken. 'Had ik dit stuk niet beter na de pauze kunnen spelen', vraag ik me dan af. Maar ik ben een perfectionist; ik wil direct iets bijzonders laten horen."

"Ik zie op tegen wat ik moet gaan doen uit ijdelheid; angst om op mijn bek te gaan. De kunst is dat onder controle te krijgen. Door de jaren heen lukt dat beter. Ik herken de denkprocessen die twijfel veroorzaken en probeer daaraan een andere draai te geven. De vraag is of ik het ooit helemaal de baas wordt; geen mens die nooit aan zichzelf twijfelt natuurlijk. Veel muzikanten en toneelspelers hebben er last van, hebben allerlei rituelen om die paniek te bezweren. Ik moet leren mezelf die enkele verkeerde noot te vergeven. Het verpest mijn plezier in het spelen niet, maar het is lastig. En achteraf baal ik ervan, omdat de muziek door mijn zenuwen niet volledig tot z'n recht is gekomen.
Ik twijfel doordat ik de behoefte voel me te bewijzen, terwijl dat niet hoeft; ik ben prima in orde zoals ik daar zit op dat toneel!"

Marianne Kalkman

Scoren met

FOTO'S: PAUL ROMIJN

Leidinggeven gaat tegenwoordig meer om inspireren en vertrouwen geven dan om controleren en afrekenen. In zo'n klimaat wordt twijfel ervaren als 'ruimte voor creativiteit' en 'mogelijkheid tot groei'. Managers schreeuwen het bijna uit: leve de twijfel!

Mark van Kollenburg

"In een transparante onderneming als *The Vision Web* komen twijfels snel boven. Twijfel is voor mij: omgaan met onzekerheid. Bij ons is het een en al onzekerheid. Wij hebben geen vijfjarenplan, daarvoor gaan de ontwikkelingen te snel. Bij het nemen van beslissingen probeer je zoveel mogelijk onzekerheid uit te sluiten. Dat lukt nooit helemaal en daarom wordt gezamenlijke intuïtie erg belangrijk." Theo Punter is een van de drie oprichters van *The Vision Web*, een moderne 'netwerkorganisatie', een overkoepelende organisatie waar verschillende bedrijfjes bij zijn aangesloten, met inmiddels 330 medewerkers. *The Vision Web* is niet gebouwd rondom een product, maar rondom de kwaliteiten van mensen; de medewerkers, maar ook de partners en klanten. Talent gaat boven structuur. Respect en vertrouwen boven controle. Punter: "De markt vraagt om snelheid. Structuren belemmeren dat vaak. Wij geloven erg in het introduceren van herkenbare diensten in de markt, waarmee medewerkers zich sterk identificeren. In deze sector kunnen mensen gemakkelijk switchen tussen de bedrijven en krijgen zij veel ruimte om zelf met nieuwe diensten en innovatieve oplossingen te komen."

Binnen *The Vision Web* zijn zo'n dertig *business projects* actief, die zelfstandig opereren onder de naam van negen ondernemingen in de informatie- en communicatietechnologie (ICT). Elk team kiest een leider uit zijn midden, maakt elke maand een resultaatanalyse en stelt gezamenlijk ieders salaris vast. Iedereen kan mede-eigenaar zijn van *The Vision Web*, wat de betrokkenheid vergroot.

Lokmiddel

Organisaties als *The Vision Web* zijn

twijfels

Theo Punter: Een en al onzekerheid

nemingen in de 21e eeuw. In de snel groeiende wereld van kennisintensieve dienstverlening zijn mensen het dure kapitaal. Organisaties zijn afhankelijk geworden van hun kennis en hun bereidheid die kennis te delen. Lease-auto's of hoge salarissen zijn niet altijd meer voldoende als lokmiddel.

Persoonlijke groei, vrijheid en aandacht voor het gezin hebben aan betekenis gewonnen. De medewerkers willen zich bovendien herkennen in de organisatie.
Topmanagers zien daarmee hun rol veranderen. Beheersing wordt moeilijker omdat zij de onderneming niet helemaal meer kunnen overzien en omdat veel beslissingen al lager in de organisatie worden genomen. Goede topmanagers of leiders zijn dienstbaar aan hun medewerkers. Zij moeten tegenwoordig bijna meer luisteren dan praten, ze moeten beschikken over inlevingsvermogen, ze moeten zich open opstellen en afzien van macht. Zij scheppen de omstandigheden waaronder de medewerkers hun werk het beste kunnen doen.
"Zolang het de cultuur is individuen keihard af te rekenen op financiële of reorganisatie-resultaten, veranderen organisaties niet wezenlijk", vindt Punter. "In sommige bedrijven is het heel onverstandig om je twijfel uit te spreken als je er wilt blijven werken. Hier komen mensen vanwege de vrijheid in ondernemerschap, de creatieve mogelijkheden en omdat ze kunnen *sparren* met andere mensen. In zo'n klimaat mag je best zeggen dat je twijfelt. Twijfel helpt om veranderingen door te maken."

Slap

Bij de meer industriële ondernemingen schreeuwen ze het nut van twijfel nog niet zo hard van de daken. Twijfel is toch een slappe term in de zakenwereld, meent Charles van Megen, directeur Corporate Accounts bij KPN Telecom. "Je zegt niet tegen de Raad van Bestuur: 'Hier twijfel ik enorm over'. Nee, je zegt dat er risico's aan zijn verbonden. Die risico's zijn dan de dingen die je niet weet. In het bedrijfsleven willen de medewerkers nu eenmaal van de top niet horen dat er twijfels zijn. Eerder nog ▶

Charles van Megen: Uit de comfort-zone

dat de leiding er een zooitje van heeft gemaakt of dat ze iets goeds heeft gedaan. Het moet wel een krachtige bewering zijn."
Van Megen heeft als directeur zo'n 700 mensen onder zich en rapporteert direct aan de Raad van Bestuur. "Natuurlijk twijfel ik wel eens. In deze industrie gaat het verschrikkelijk snel. Je neemt elke beslissing zonder perfecte kennis, omdat je niet genoeg informatie hebt kunnen vergaren. Daarom moet je veel op je intuïtie en de mensen om je heen vertrouwen. Dat betekent dat je mensen gaat selecteren op integriteit en kennis en die krijg je alleen als je die eigenschappen zelf ook hebt ontwikkeld."
"Ik zie twijfel als heel positief. Niet in de zin van geen beslissingen durven nemen, maar in de zin van weten dat het anders kan zijn dan jij denkt. Als je denkt dat jij als topmanager de waarheid in pacht hebt, ga je fouten maken. Als je geen twijfel hebt, moet je het cultiveren!"
Hij herinnert zich een lezing van een topmanager. "Die vertelde dat hij 's ochtends altijd al heel vroeg op zijn werk was en weleens uit zijn raam stond te staren als de fabriekspoorten opengingen. Dan vroeg hij zich af waarom al die mensen iedere dag maar weer in zijn bedrijf kwamen werken. Hij voelde zich dan zo machteloos. Het is de norm dat je op tijd verschijnt op je werk, maar daarop heeft een directeur geen invloed. Een leidinggevende moet zich

Monique Brummans: Twijfel maakt succesvol

ervan bewust zijn dat zijn invloed beperkt is."

Verbeterpunt

Twijfel heeft alles te maken met macht en onmacht, vindt Jaap Westbroek. Hij is voorzitter van de centrale directie van de scholengroep Esloo in Den Haag en bestuurslid van de Vereniging voor Managers in het Voortgezet Onderwijs. Door de schaalvergroting en decentralisatie van rijksbevoegdheden is de roep om managers in het onderwijs groot.
"Ik vind dat iemand met macht continu twijfels moet hebben, die macht ter discussie moet stellen. Dat gebeurt onvoldoende en dat zal ik ook wel onvoldoende doen. Als je macht hebt, moet je je ervan bewust zijn dat je machteloos bent. Denken dat je macht hebt, is de grootste valkuil.
Ik uit die twijfel eigenlijk heel vaak. Dat maakt me ook kwetsbaar. Zo hebben we in een groep onderwijsleiders een aantal verbeterpunten besproken. Ik heb toen gezegd dat mijn persoonlijk en bedrijfsmatige leiderschap verbeterd zouden kunnen worden. Ik had het toen over mijn persoon als geheel terwijl een ander een technisch onderdeel van zijn gedrag ter discussie stelde. Op basis daarvan wordt dan gezegd dat ik een coach nodig heb en dat die ander gewoon aan de gang moet. Zo lijkt het alsof ik slechter functioneer dan een ander. Maar

De trainer

David Jan van Stolk, Senior Consultant De Baak, Management Centrum VNO-NCW:

"Wij krijgen steeds vaker vragen als: Hoe ga ik om met de balans tussen werk en privé? Waar vind ik mijn geluk, in mijn werk of in mijn privéleven? Hoe moet ik daar in hemelsnaam mee omgaan? Hoe blijf ik overeind in een ambigue wereld, waarin alles voortdurend in beweging is en geen waarheden meer bestaan? Wat doe ik als manager als mensen onder mij om duidelijkheid vragen en ik weet dat ik niet zoveel duidelijkheid kan geven? Kan ik die onzekerheid met hen delen of moet ik een *stiff upper lip* tonen? Dat is twijfel van managers.

Om met twijfel om te gaan is reflectie nodig. Wij proberen managers te leren hun twijfels aan te wenden om met ambigue situaties om te gaan. Kun je tegelijkertijd twee tegenstrijdige denkbeelden voor ogen hebben? Of blokkeer je een van die twee al direct zodat je van het dilemma af bent?

Daarbij werken wij veel met logboeken waarin reflectiemomenten worden opgetekend. Mensen verwoorden hun beleving of de vragen die ze hebben. Die worden zo mogelijk plenair behandeld.

We leren managers in scenario's denken. *What if...?* Als er dan iets gebeurt, dan hoef je niet te twijfelen, want je hebt een scenario in je hoofd. Je *precodeert* twijfel als het ware.

Verder trainen we mensen in het helder denken over ethische vragen en moeilijke beslissingen. Op de beslissing zelf word je niet aangesproken. Het gaat erom of de denkstappen die je hebt afgelegd, juist zijn, want die zijn controleerbaar. Ook werken we aan het vergroten van zelfkennis. Het vermogen om twijfel toe te staan wordt bepaald door de normen die jezelf hanteert. 'Mag ik wel of niet twijfelen? Door welke normen word ik eigenlijk gestuurd?'"

ik vind wel dat je twijfel moet uiten."

Ogen

Dat heeft Monique Brummans, directeur van wervings- en selectiebureau Diemen & Van Gestel Select, liever ook. "Aan het uiten van twijfels kun je vaak iemands mate van zelfreflectie aflezen. Het is heel belangrijk en professioneel dat je over jezelf en je functioneren nadenkt. Je onderkent de realiteit en bent bereid dat met iemand te delen. Het getuigt van lerend vermogen, ook een belangrijke kwaliteit."

'Denken dat je macht hebt is de grootste valkuil'

Pogingen om twijfel te maskeren zijn tegenover Brummans tevergeefse moeite. Ze ziet aan iemands lichaamstaal of iemand door twijfel of onzekerheid bevangen is.

"Bijvoorbeeld als iemand niet echt rechtop zit of je niet recht in de ogen kijkt. Aan de ogen kan ik vaak zien of iemand vooraf een bepaald verhaal heeft bedacht."

Vier van de vijf hoog opgeleide kandidaten voor wie het bureau bemiddelt, zijn vrouw. "Vrouwen hebben de neiging een verkleinglas op zichzelf te leggen en zijn erop beducht zich niet te overeten. Soms nemen ze daardoor posities aan waarvoor ze eigenlijk zijn overgekwalificeerd. Mannen leggen eerder een vergrootglas op zichzelf, denken er niet snel aan dat ze zich kunnen vertillen."

Twijfel helpt jou en de organisatie te doen groeien, vindt Brummans. "Ik denk zelfs dat twijfel managers succesvol maakt. Het was ooit een brevet van onvermogen, maar nu wordt het vaker gezien als bewijs van kracht."

Ze is niet de enige die twijfel als groeimiddel beschouwt. "Door andere wegen te bewandelen, door uit je *comfortzone* te komen, doe je nieuwe ervaringen op en ben je op een constructieve manier met twijfel bezig", vindt Van Megen. "Alleen mensen die blijven groeien, kunnen de snelheid van de telecomindustrie bijbenen."

Wakker

Het is noodzakelijk twijfels te delen, is de ervaring. Dat versterkt de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en het onderlinge vertrouwen. Hoe meer de kwaliteit van de prestatie afhangt van verschillende mensen en hun specifieke vaardigheden, hoe makkelijker het is om open te zijn over twijfel.

"Collegialiteit en teamwork worden meer gewaardeerd", constateert Brummans. Zij en haar collega's bespreken geregeld cases en analyseren dan gezamenlijk de onzekerheden die daarin naar boven komen. Van Megen: "Mensen zijn het belangrijkste kapitaal in een onderneming. Naarmate de problematiek complexer wordt en de tijd voor beslissingen korter, worden de expertise en betrouwbaarheid van de mensen om je heen steeds belangrijker. Wij zijn in een gigantische concurrentieslag terecht gekomen. Dat is enorm uitdagend en daarbij moeten we van en met elkaar blijven leren."

"Er is niets dat alleen op mijn schouders rust", zegt Theo Punter van *The Vision Web*. "Hier hebben we de houding dat we er altijd gezamenlijk uit komen. Twijfel en onzekerheid moet je met elkaar delen om bepaalde wegen te kunnen inslaan en om gas terug te kunnen nemen. En als iets een keer mislukt, betekent dat niet dat iemand een slechte *job* heeft gedaan. Wij kijken dan weer naar de kernkwaliteit van de betrokkenen. Waarin was iemand ook alweer goed? Het gaat er om de talenten te blijven benutten!"

Doen alsof alles nog kan

Soms kun je schuin naar je partner kijken en stiekem denken: kan ik niet wat beters krijgen? Is dit nou wat liefde is of blijven we uit lui- en lafheid bij elkaar? Alice Broeksma over twijfels bij de ware.

Alice Broeksma

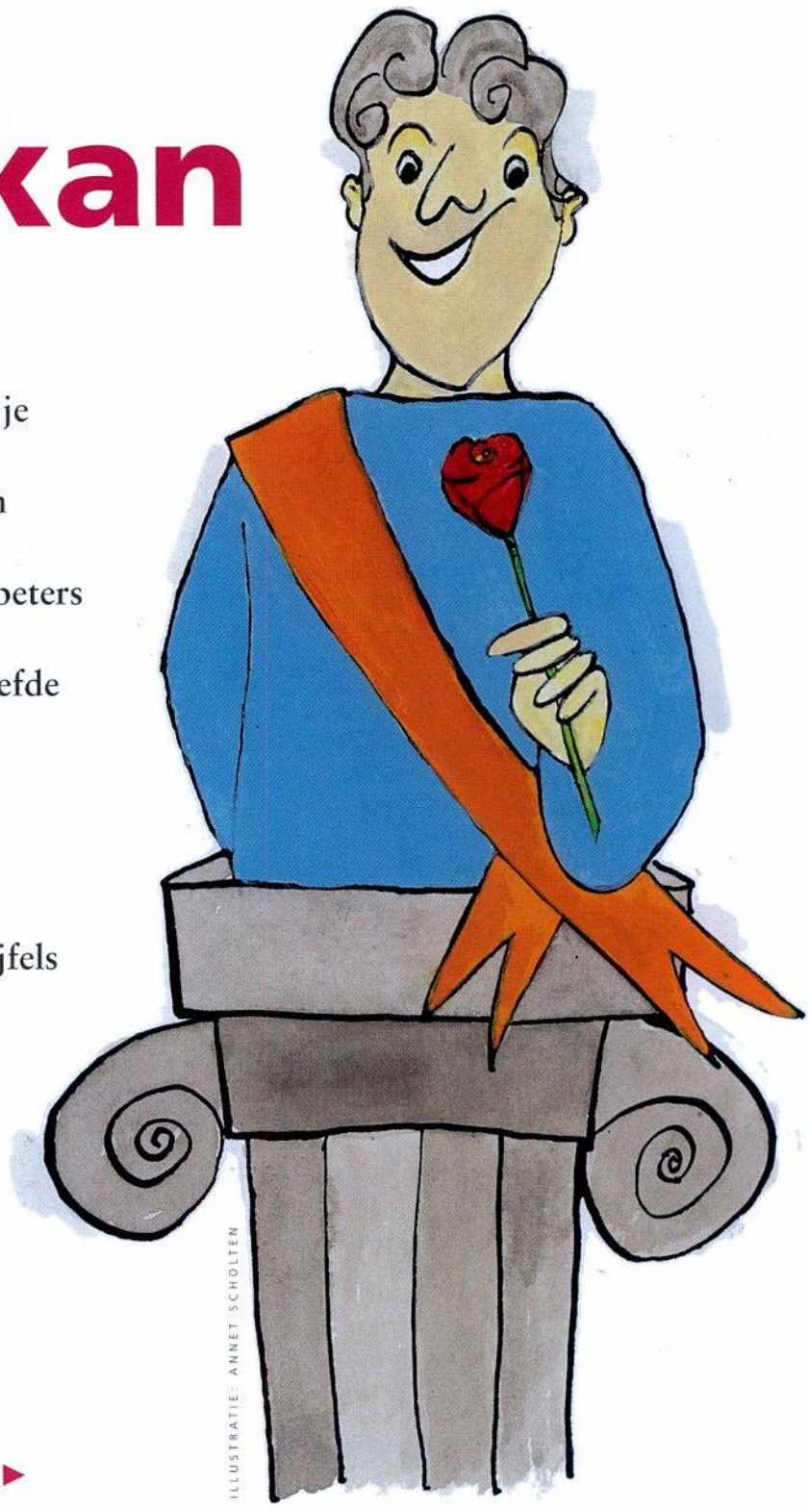

ILLUSTRATIE: ANNET SCHOLTEN

Op een dag kwam ik hem tegen: de man van mijn leven. Niet voor het eerst overigens, er was er al eentje geweest, maar die had iets te vaak gezegd, met een blik alsof hij sectie verrichtte op ▶

een stoffelijk overschot: 'Dus jij bent het, de vrouw van mijn leven'. Hij twijfelde zichtbaar aan die ontdekking en begon al snel andere dames op hun mogelijkheden te onderzoeken. Maar dat was nog in het pre-AIDS-tijdperk en het was Amsterdam, dus het moest kunnen. Na een paar jaar LAT was ik het zat. Toen kwam de echt absolute man. Hij viel zelfs in de smaak bij mijn ouders, die anderen naar de vuilnisemmer hadden verwezen met opmerkingen over hun ogen: 'Te veel uit het heelal' of 'Te dicht bij elkaar'. Veel vonden ze het dus niet. Maar deze laatste was zo'n geweldig stuk en hij was zo getalenteerd, dat het ze niet echt lukte om daar een speld tussen te krijgen. Hij kreeg van hen de omschrijving: 'Net een Italiaanse regisseur, maar dan een goeie'. Lokatie was weer Amsterdam en het was inderdaad allemaal net uit een film. Ik kreeg stapels liefdesbrieven van hem, waar, houd ik me uit zelfrespect voor, iedere vrouw voor zou zwichten. Toen we op de Prinsengracht midden op straat hadden staan zoenen en daarmee het verkeer hadden opgehouden schreef hij daarover meteen in een van zijn meeslepende brieven: "en de straatstenen smolten". We zouden gaan trouwen, we verzonnen al namen voor een kind.
Maar schemerde daar de eerste twijfel toen hij mij nakeek vanaf zijn balkon aan de gracht en zei: 'Daar gaat ze, die meid is van mij'? Want hij had het nog niet met zijn vulpen in de volgende brief gezet of hij begon de palen te verzetten. Binnen een jaar was mijn plaats ingenomen door een volgende 'meid', die hij ook weer brieven schreef en ook weer aan de dijk zette. Hij wist blijkbaar niet echt welk model hij precies zocht. Het is nu ruim elf jaar geleden, en bij mijn weten zit hij nog steeds aan de gracht te peinzen over de juiste formule. Hij

schrijft er geloof ik nog steeds over en het langst heeft hij samengewoond met zijn hond, maar die liep op zijn beurt weg op een dag.

Na hem kwam voor mij de man van mijn leven. Met hem ben ik alweer tien jaar samen en samen hebben we een kind. Hij heeft nooit verbaasd tegen me gezegd: 'Ben jij het nou?' Ik houd echt van hem. Hij hield toen we elkaar net kenden kalm mijn hand vast toen we over een vervaarlijk smalle Bretonse pier liepen middenin de winter omringd door woeste branding en ik, na te veel wijn bij de oesters, plotseling het leed van jaren uitbalkte in oeverloos gesnik. Nog steeds zegt hij daarover soms wel eens geksherend: 'Ik had toen mijn kans moeten grijpen en je een duwtje moeten geven'. Of is het wel een grap? Bij Britten weet je dat maar nooit. De communicatie voltrekt zich voornamelijk via zelfspot en het plagerig op

'Zeg nou toch één keer iets echt leuks'

de hak nemen van anderen. Maar altijd, geloof ik, met een kern van waarheid. Toen ik hem eens vroeg of hij nog van me hield kon hij zeggen: 'The devil you know', wat een nogal gelaten versie is van 'Je weet wat je hebt'. Dat vraag ik dus niet meer, want aan dat soort dingen erger ik me een ongeluk. Dan denk ik: moet ik dit soort laffe vrijblijvendheid nou tot het einde der dagen aanhoren? Zeg nou toch nog eens één keer iets echt leuks. Er is nog veel meer waar ik me ernstig aan kan ergeren. Vul maar in dames. Maar omdat ik van hem hou heb ik *Mannen zijn van Mars, Vrouwen zijn van Venus* er nog maar eens op nageslagen van John Gray. Die predikt toch zo mooi over de verschillen tussen man en vrouw dat je je er bijna bij kunt neerleggen. Gray legt het simpel uit: als jij nou meer begrip hebt voor hem en hij voor jou, dan heb je een prachtige relatie. Mannen hebben ook cycli en trekken zich volgens de theorie-Gray geregeld terug in hun 'grot' om tot zichzelf te komen. Als je ze daar vol vertrouwen laat zitten komt alles gewoon goed.
Maar een beetje moeilijk volhouden is dat wel, omdat die grot van die man van mij soms bestaat uit moeilijk navolgbare gedragspatronen, die geen tegenspraak dulden en ons op ferme afstand plaatsen. Op al die talloze avonden dat hij ergens anders tot zichzelf moest komen (werk, vrienden, bier, motorfietsen) heb ik mijn vrienden aan de telefoon het oor rood gezeurd over hoe moeilijk ik het daar wel niet mee heb. Om het nog maar niet te hebben over de volstrekt ongelijke taakverdeling. Bleef ik dan niet gewoon bij hem puur uit lafheid, te lui om echt iets te veranderen? Op het laatst zeiden ze natuurlijk: 'Het is kiezen of delen. En verder weten we het ook niet'.
Ja, denk ik, weg! Dat is echt het antwoord. Met een ander leven is een te grote taak, het is te moeilijk, dan maar niet. Alle ups en downs, alle stemmingen en stadia van een ander mee te moeten maken, het is te veel. Voor mij mag hij in die grot blijven wonen. Het mooie gaat er bij hem

toch ook af. Wordt het trouwens geen tijd voor weer eens een prachtige minnaar? Maar heb je zelf laatst dan nog wel eens in de spiegel gekeken! Het verstrijken van de tijd, het baren op gevorderde leeftijd, het eindeloze opstaan 's nachts voor een klein kind doen hun werk. Zit er nog wel een prachtige minnaar in?
Diep in dergelijke gedachten verzonken, rijdend over een Britse landweg, komt mij ineens een bekende auto tegemoet. Het is die van mijn vriend en ons kind bij mij achterin roept opgetogen 'Daddy!!' Hij zit zo beheerst achter het stuur dat ik hem eerst bijna niet herken. Hij ziet mij niet, maar ik hem wel. Hij ziet er leuk uit. Genegenheid flitst door me heen. *Die man hoort bij mij.* Blij kijk ik naar hem. Ik weet: het is ok.

Tot het volgende uur van twijfel. Ik laat de deur nog steeds open - afhankelijk van eigen humeur en vermoeidheidsgraad wijd of op een kleine kier. Ik doe alsof er nog van alles kan. Een typische midlife crisis-houding of gewoon laf en lui? Maar wat moet je? Weglopen en wegblijven met alle gevolgen van dien, of blijven *for better and for worse*? Hoe weet je nou ooit echt wat het juiste antwoord is? Waarom wist die hond van die ex-vrijer eigenlijk zo precies wat hem te doen stond?

Masker op

Ellen, 29 jaar

"Ik zit in het onderwijs en wil heel graag stoppen. Maar vind maar eens een nieuwe baan! Ik heb een onderwijsopleiding en ben erin gerold. Nu sta ik voor de klas en doe ik mijn werk. Maar het gaat niet van harte, dat besef ik maar al te goed. Wat moet ik? Ben ik te oud om opnieuw te beginnen? Moet ik tot mijn pensioen werk doen dat ik helemaal niet leuk vind? Als ik naar mijn werk toe ga, ga ik met lood in mijn schoenen. Ik zet een masker op als de kinderen binnenkomen. De dag kom ik wel door, maar als de bel gaat en de klas leeg is voel ik me helemaal uitgemolken. Maar ik blijf zitten waar ik zit. Alsof ik met handen en voeten gebonden ben."

(BD)

ingezonden mededelingen

Nalaten is iets heel anders dan nalatigheid

Bij een overlijden moet er snel heel veel geregeld worden. Dat gaat veel gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Maar veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om zulke maatregelen te treffen.

Het Steunfonds Humanisme heeft betrouwbare, ervaren mensen die u kunnen helpen. Als uw executeur- testamentair bespreken ze met u hoe uw laatste wil er uit moet komen te zien. En uiteindelijk dragen ze ook nog zorg voor punctuele uitvoering.

Het Steunfonds Humanisme is opgericht door het Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond strijdt voor een humane, tolerante samenleving. Vraag gerust meer informatie, telefonisch op nummer (020) 521 90 00 of met de onderstaande bon.

STEUNFONDS
Humanisme

JA ik wil meer informatie over een executeur-testamentair van het Steunfonds Humanisme.

naam v / m
adres
pc / plaats
telefoon
H

Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar:
Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 10938, 1000 RA Amsterdam

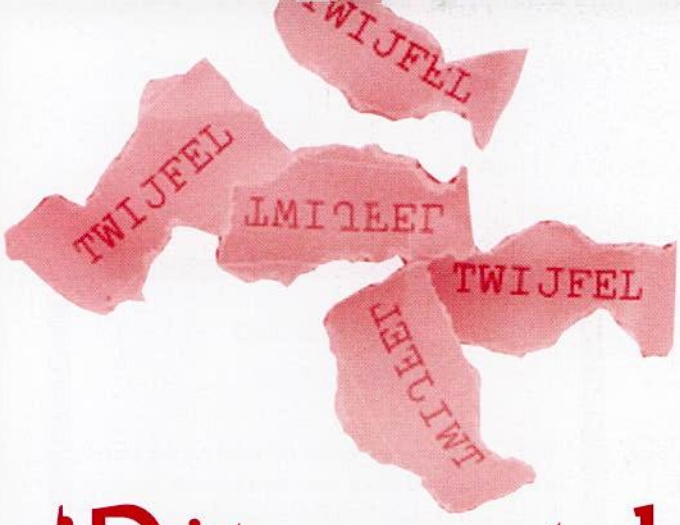

'Dit gaat lukken. Het moet.'

Els (33) is urologe. Bij operaties, hoe eng ook, mag ze twijfel geen kans geven.

"Als urologe opereer ik ongeveer twee dagen in de week. Dat varieert van kleine ingrepen van een minuut of tien, een besnijdenis of sterilisatie, tot aan een dagvullende operatie zoals het vervangen van een door kanker aangetaste blaas door een alternatieve urineafvoer. Ik zit nu een jaar of zes in de urologie; daarvoor werkte ik als wisselassistent voor diverse specialisten. Toen heb ik voor het eerst zelf iemand geopereerd en dat was toch wel eng. Eerst opereer je onder supervisie van een meer ervaren arts; als je het daarna alleen moet doen, kan de angst je even om het hart slaan. Die onzekerheid mag je echter niet teveel kans geven. Dat is een kwestie van je concentreren op wat je zo direct gaat doen. Je leest alle gegevens nog eens door, wast je handen en zet alle handelingen nog eens voor jezelf op een rij. Je speelt een beetje een psychologisch spelletje; je mag jezelf en de mensen om je heen niet teveel laten merken dat je twijfelt.

Je staat natuurlijk nooit helemaal alleen aan de operatietafel, maar samen met verplegend personeel en assistenten. Je probeert een *winning mood* uit te stralen, 'dit gaat lukken!' De mensen naast je moeten er ook in geloven. Dan ontstaat er een wisselwerking waardoor iedereen het beste van zichzelf erin legt.

De invloed van de mensen om mij heen op mijn zelfvertrouwen is groter dan mijn eigen stemming op dat moment. Weet je geen vertrouwen te wekken, dan kun je enorm onderuit worden gehaald door je team. Het is mij gelukkig nooit gebeurd, maar ik weet wel van artsen die er vervolgens uit lagen. Je mag jezelf als operateur nu eenmaal niet teveel onzeker laten maken. Aan de andere kant sta je daar ook met al je kennis en ervaring; het is heus geen blufpoker."

"Als arts leer je je klinische blik te gebruiken bij het stellen van een diagnose, als opererend arts leer je af te gaan op je intuïtie. Die intuïtie, daar twijfel ik bijna nooit aan. Denk ik: 'het gaat lekker', dan ga ik gewoon door. Als mijn gevoel zegt dat het niet goed gaat, dan stop ik er onmiddellijk mee. Bij dit werk kan er altijd iets fout gaan; daar moet je mee leren leven. Die wetenschap helpt me bij het nemen van beslissingen. Je kunt als arts nooit helemaal met zekerheid zeggen of een ingreep verstandig is. Je kunt achteraf ook niet bewijzen dat je de goede beslissing hebt genomen. En dat is best moeilijk, nu patiënten steeds vaker verhaal komen halen als het niet goed is afgelopen. Als het bovendien een paar keer achter elkaar fout is gegaan, valt het niet mee om bij een volgende operatie zeker van jezelf te blijven. Maar je moet die twijfel toch de baas zien te blijven. Anders kun je je werk niet meer goed doen."

Marianne Kalkman

Els is een pseudoniem

ILLUSTRATIE: ANNELIES ALEWIJNSE

Zelfgekozen lever

Oog in oog met een hongerige ijsbeer. Bungelend aan een touw boven een diepe afgrond. Een bijna-aanvaring op de volle oceaan. Wat doe je in een levensbedreigende situatie waarin elke seconde telt? Over de twijfel van bergbeklimmers, solozeilers en andere avonturiers.

Hellen Kooijman

Ze hadden net een zware klim naar de top van de Mont Blanc achter de rug. Uitgeput klauterden Oskar de Kuijer (32) en zijn maat naar beneden. Langs een gemakkelijk pad op 3800 meter hoogte, met staaldraden als beveiliging. Een simpele route. Maar toch. Misschien waren ze niet alert genoeg. "Eigenlijk was het gewoon domme pech", zegt De Kuijer later. "Mijn vriend struikelde op het pad en rolde het ravijn in. Ik ben meteen achter hem aan gegaan. Ik stopte aan de rand van een geul met modder en ijs. Daarin vielen continu stenen, met een snelheid van zo'n honderd kilometer per uur. Hij lag aan de andere kant van de geul. Af en toe zag ik hem, in vlagen van mist. Dan weer niet, dan weer wel. Ik heb toen erg getwijfeld. Ik moest naar hem toe, maar durfde die geul niet in. Ik deed een half stapje, maar ging toch weer terug. Iets hield me tegen. Een paar minuten later viel een enorme toren van stenen om. De stenen rolden in de geul. Als ik erin was gegaan, was ik morsdood geweest." De Kuijer besluit naar beneden te rennen over een gevaarlijk glibberig sneeuwpad. "Ik ben langs de bergrand omhoog geklommen, tot ik op de plek kwam waar hij lag. Hij was toen al dood."

De Kuijer werd gered door twijfel. Als hij zijn eerste impuls had gevolgd, had hij het niet kunnen navertellen. Meestal werkt het andersom, zo vertellen bergbeklimmers, solozeilers en expeditieleden. Omdat er geen tijd is om in dubio te staan. Omdat er knopen doorgehakt moeten worden. Zo snel mogelijk.

"Twijfel heeft de ruimte nodig", zegt Edmond Öfner, beroepsavonturier en mede-oprichter van Sasquatch Expeditions. "En die ruimte is er meestal niet." Öfner (41) heeft al heel wat levensbedreigende situaties meegemaakt. In 1992 stond hij op de top van de Mount Everest, in 1995 beklom hij de K2, de tweede hoogste berg ter wereld. Hij ondernam een tocht naar de geografische noordpool en kwam afgelopen augustus terug van een uitputtende expeditie door de onherbergzame Gibsonwoestijn in West-Australië. Tochten door mensonvriendelijke gebieden, in een extreme klimaten van 50 graden boven of onder nul.

'Twijfel heeft altijd te maken met spanning. En die spanning zoeken wij op'

Split second

"Mijn ervaring is dat in een levensbedreigende situatie paniek of twijfel vrijwel meteen worden omgezet in een handeling", zegt Öfner. "Op de K2 bijvoorbeeld donderde ik naar beneden en werd geraakt door vallende stenen. Dat was echt een paniek-situatie. Nou goed, dan merk je op een gegeven moment dat je onderste-boven aan zo'n bergwand hangt, heel veel pijn hebt, immobiel bent. De helft van mijn lichaam werkte niet meer. Ik was de hoogste op die berg, niemand had dat ongeluk gezien. Het werd bijna donker, ik moest gewoon naar beneden. Dat zou mijn enige kans op overleven zijn. Dan is er een *split second* van paniek. Maar daarna maak je razendsnel de balans op. Dit kan ik wel, dat niet. En na een paar minuten ben je onderweg, naar dat kampje beneden waar de rest van je team zit."

Een goede voorbereiding is bij gewaagde expedities van levensbelang. De leden bespreken daarom van tevoren wat ze zullen doen als de communicatiesystemen met de buitenwereld uitvallen of als ze oog in oog komen te staan met een hongerige ijsbeer. Beslissingen daarover worden vaak zwart op wit gezet. "Zodat je weet hoe te handelen", zegt Öfner. "Want als je in een levensbedreigende situatie zit, is er geen tijd om in tweestrijd te staan." De wil om door te gaan, daar draait het om bij dit soort expedities. Als je 'ja' hebt gezegd, ga je ervoor. Niet dubben, want dat kan ook de rest van het team de kop kosten. Öfner begon de woestijnexpeditie van afgelopen zomer met vier andere expeditieleden. Eén ervan viel al af voor de start. De tweede, een Canadese

sgevaar

vrouw, moest halverwege afhaken. Dat was een zware beslissing. Öfner: "Denise had veel last van haar hielen. De blaren moesten we behandelen met injectienaalden. Maar ze moest nog verder met een kar van negentig kilo. Dan ga je twijfelen. Kan ze het nog wel volhouden, die achthonderd kilometer die ons rest?"
De drie teamgenoten namen veel kilo's van haar over. De enige uitwijkmogelijkheid was het basiskamp halverwege, anders zou het op een medische evacuatie uitlopen. Op een gegeven moment stelde Denise zelf voor om achter te blijven bij een bevoorradingspunt, waar water en voeding ingegraven was tijdens een eerdere expeditie. "Ze zei: 'Laat me nu maar achter, ga maar verder, want ik ben alleen maar een blok aan het been'. Wij hadden zoiets van kom op, doorlopen. Maar we dachten wel: hoe moet dat verder? We kunnen je niet de hele expeditie meenemen."
Denise kon nog net het basiskamp bereiken. "Na een rustperiode zei ze: 'Oké, ik kan wel weer'. Maar toen moesten wij zeggen, 'Nee Denise, dit gaat niet meer. De deuren zijn dicht'. We voelden ons niet meer veilig met haar. Dat is een punt waarop je moet ingrijpen." Wanneer dat punt komt is moeilijk te zeggen, vindt Öfner. Er gaat in ieder geval een moeilijke periode van wikken en wegen aan vooraf.

Surfplank

"Een eeuwige twijfelaar moet zeker niet gaan solozeilen", lacht Henk Bezemer (52). Hij zeilt al meer dan dertig jaar in zijn eentje over oceanen en zeeën. Wekenlang ziet hij geen levend wezen, enkel een 'ruige waterwoestijn'. Er is geen zeilmaatje om zijn onzekerheden mee te delen. Toch moet hij beslissingen nemen, of hij wil of niet. "Door geen beslissing te nemen kun je jezelf in gevaar brengen. En dan is het nog beter een half goede beslissing te nemen dan helemaal geen. Als je continu twijfelt, gaat het fout", meent Bezemer. "Overigens verandert dat weifelende gedrag heel snel als je eenmaal in je eentje op zee zit", lacht hij. "Want dan moet je wel."
Een sprekend voorbeeld geeft hij in *Avalon*, zijn boek over een solowedstrijd van drieduizend mijl over de Atlantische Oceaan. Bezemer komt in een mistbank terecht. 'Opeens zie ik schuin boven mij de boordlichten van een groot, donker schip. Ik heb het boven het lawaai van wind en golven niet gehoord. Over enkele seconden zal ik tegen de stalen romp kwakken! Dit is het einde, idioot! Je hebt erom

'Ik deed een halve stap, ging toch weer terug. Iets hield me tegen'

FOTO'S: SASQUATCH EXPEDITIONS

Öfner op expeditie in de Gibson-woestijn

gevraagd, gaat het door me heen. In een reflex breng ik de boot overstag en we varen vlak voor de boeg naar veiliger water.' Hij durft niet meer te gaan slapen en bereikt totaal uitgeput 'het stadium van de stemmen'. "Uit vermoeidheid ga je hallucineren. Soms zie je dingen die er niet zijn. Ik heb wel eens meegemaakt dat ik in de open oceaan iemand op een surfplank voorbij zag komen. Of dat er ineens iemand aan boord was. Dan moet je echt slapen."

Dat is op dat moment echter niet mogelijk: Bezemer zit in een zeevaartroute, tussen de mistbanken en met zicht op een zware storm. Hij valt met zijn hoofd ergens tegenaan en raakt buiten bewustzijn. Uren later ligt hij in het ziekenhuis, gered door een helikopter. Een aantal weken na het ongeluk zit hij alweer op zijn boot. "Ik dacht wel even: moet ik dat nu wel doen? Maar na een tijdje heb je het ritme weer te pakken. En dan verdwijnen die twijfels heel snel naar de achtergrond."

Ook Oskar de Kuijer klimt nu, een paar jaar na het fatale ongeluk van zijn klimmaat, weer. Wat is dat toch, die drijfveer om de dood te tarten? De kick, de intensiteit, passie misschien? Öfner denkt dat het juist die twijfel is die hem in het avontuur stort. Lukt het je wel of lukt het je niet. "Twijfel heeft altijd te maken met spanning. En dat spanningsveld zoeken wij op."

Sudderpan

Binnen een expeditieteam zijn mensen afhankelijk van elkaar. Niet alleen praktisch, maar ook mentaal. De teamgeest, de wil om door te zetten, kan verbrokkelen. Öfner: "Als je voor grootse prestaties staat, kunnen twijfels het succes in gevaar brengen. Ik denk dat je je verkeerd hebt voorbereid als je steeds maar aan het twijfelen bent. Dan denk ik: heb je dat niet van tevoren bedacht dan?"

Weer terug thuis, bij vrouw en haard, is er een zee van tijd om te dubben. Hoe is dat? Öfner: "Als ik meer ruimte heb, twijfel ik ook meer. Sudderen, noem ik dat. Zie het als een soort sudderpannetje waarin je allerlei ingrediënten gooit. Dat staat dan een tijdje te borrelen. Uiteindelijk weet je hoe je eruit moet komen en dan is het gerecht klaar." Hij vindt dat proces niet prettig. "Nee, ik heb liever dat het klaar is."

Hoe vastberaden Öfner ook lijkt, toch heeft hij momenten van twijfel. Terwijl hij naar de Noordpool liep, beviel zijn vrouw van hun eerste kind. "We waren beiden al 39, een kritieke leeftijd. Maar het verliep allemaal goed. En ik was al een jaar bezig met de voorbereidingen voor die expeditie. We hebben toen samen de keuze gemaakt: oké, jij doet jouw feestje en ik het mijne." Eenmaal op het ijs vroeg hij zich wel af wat hij daar in godsnaam deed. "Op een gegeven moment kreeg ik een foto van mijn kind. Dat was enorm moeilijk. Ik begon naar huis te verlangen. Twee weken heb ik met dat verlangen geknokt. Ik dacht heel vaak: is dit wel de juiste beslissing geweest? Maar je bent onderweg en je maakt die klus toch af."

Emotioneel

De expeditie gaat in principe vóór alles. Een berucht voorbeeld in de klimmerswereld is een voorval op de Mount Everest. Öfner: "Bij een Indische collega-expeditie gingen twee mensen dood. Dat gebeurde vlak bij ons en daar was ons team heel emotioneel onder. Eén van ons zei: 'Ik kan dit niet aan, dit is te gek voor woorden, ik ga naar beneden'. Ik heb hem dat toen kwalijk genomen. Ik had zoiets van: we zijn hier om de top van de Everest te beklimmen. Als er iemand doodgaat van een andere expeditie, dan is dat hartstikke lullig, maar wij moeten verder."

Tijdens andere klimtochten sterven enkele vrienden van Öfner. Het lukte niet hen te redden. "Natuurlijk denk je dan: hadden we niet beter zo, dan was hij misschien niet..., maar dat is achteraf. En twijfels achteraf leiden nergens toe." Schuldgevoelens heeft hij niet. "Nee, ik voel me niet verantwoordelijk voor de dood van iemand waarmee ik klim of trek. Je kiest ervoor om zo'n leven te leiden en dat heeft consequenties."

'Het is hartstikke lullig als er iemand van een andere expeditie doodgaat, maar wij moeten verder'

Wel heeft hij er spijt van dat hij de stervende Indiër op de Mount Everest gewoon heeft laten liggen. "We konden niets meer doen. We zaten op achtduizend meter. Die man was zwaar onderkoeld. Je zit in een tentje bij min dertig, je kunt iemand niet meer opwarmen. En als je met het lichaam gaat slepen, komt het koude bloed in de hersens. Dat betekent een acute dood." Öfner bleef weg van de stervende. "Op dat moment kon ik niet naar die bijna dode man gaan. Zeggen: hé, rot voor je dat je de verkeerde keus hebt gemaakt. Ik stond erg in tweestrijd. Moet je de dood omarmen terwijl je met een toppoging bezig bent, met de dood aan het knokken bent? Dat kon ik niet. Ik dacht: dit kan ik emotioneel niet aan. Dat zou betekenen dat ik ook terug moet, terwijl ik daar niet voor gekomen ben. Achteraf vind ik dat ik het wel had moeten kunnen. Ik geloof dat ik nu in zo'n zelfde situatie anders zou *acten*. Ik zou nu wel zo'n moment van stervensbegeleiding inbouwen. Omdat ik daar toen zoveel over getwijfeld heb. Ja, je leert van je twijfels. ■

Zeker niet leuk

Johanna, 42 jaar

"Ik ben al tijden alleen. Sinds drie jaar ben ik alleenstaand moeder en heb met een vriend een kind. Hij is homo en woont ergens anders. Op gezette tijden voel ik me zo enorm eenzaam dat ik er soms misselijk van word. Letterlijk. Lig ik te huilen in bed. Uren liggen denken: 'Ik ben zeker geen leuke vrouw. Als ik wel een leuke vrouw zou zijn, dan zou ik allang een relatie hebben gevonden.' Gek word ik ervan. Ik, de bewuste vrouw die het allemaal voor elkaar heeft... maar geen man om alles mee te delen. Wat ik nooit wilde is gebeurd. Ik ben aan mezelf gaan twijfelen, omdat ik geen man heb. Wat een afgang."

(BD)

HUMANIST

Een tijdschrift vol diepgravende interviews, boeiende reportages en prikkelende meningen. Met artikelen over levensbeschouwing, ethiek en de keuzen van kleurrijke mensen.

Dat is *Humanist*. Een blad dat het leven voor vol aanziet.

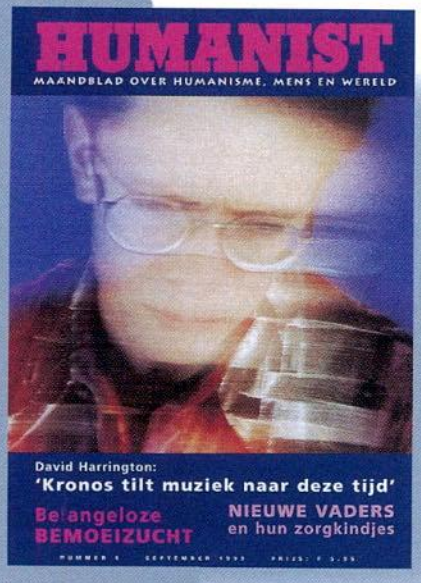

Voor maar f 10,-, drie nummers op proef!

Maak gebruik van de antwoordkaart in dit nummer en u krijgt de **drie** volgende nummers thuisgestuurd voor slechts een **tientje**.

Gelijk een abonnement nemen kan natuurlijk ook. U ontvangt dan negen nummer voor *f* 55,- waaronder de dubbeldikke zomer- en winternummers. Ook hiervoor kunt u de antwoordkaart in dit nummer gebruiken.

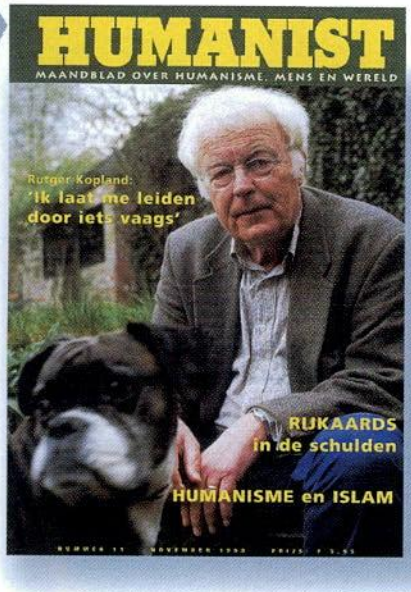

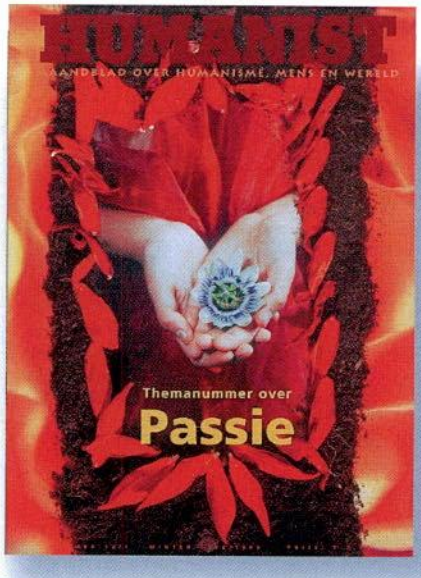

Proef de Humanist

ILLUSTRATIE: ANNELIES ALEWIJNSE

'Bij mooi weer wil ik weg'

Marnix (37) woont in de stad. Hij twijfelt of hij naar het platteland zal verhuizen.

"Gisteren liepen mijn vriend en ik om kwart voor twaalf 's nachts door het Centraal Station. Op zo'n tijdstip stikt het daar van de junks. Het zijn echt grote groepen die daar dan samendrommen. Er wordt openlijk gedeald, gespoten, gesnoven en gerookt. Een bedreigende sfeer, al loop je snel door. Dan heb ik weer gegeten en gedronken. Gadverdamme, denk ik dan, deze rotzooi amper tien minuten van mijn huis vandaan.

Als het aan mijn vriend zou liggen, woonden we allang in een dorp. Maar ik twijfel, al tijden. Bij mooi weer wil ik weg, bij regen kies ik voor het stadse bestaan. De beroering die Amsterdam in zich heeft vind ik leuk. Ik woon hier sinds mijn negentiende en hier heb ik mijn leven opgebouwd. Mijn vriendenkring, zakenrelaties, iedereen zit hier. Bovendien heb ik sterk het gevoel dat het hier gebeurt. Sla de *Uitkrant* open en je ziet: hier moet je zijn. Tegelijkertijd is dat onzin, want zoveel gebruik maak ik niet van al die cultuur. Mijn prioriteiten hebben zich verlegd. Uitgaan en 's nachts thuiskomen, zoals vroeger, doe ik amper meer. Liever wil ik uitgerust zijn voor m'n kind, m'n vriend en mijn werk. Mijn leefstijl is niet meer zo stads, toch ben ik bang dat een dorp mij niet biedt wat Amsterdam mij te bieden heeft. Ik zit in een creatief vak en ben een ideeënman. Stel dat op het platteland mijn ideeënstroom stilvalt? Ondertussen mis ik de natuur. Mijn vak vergt veel van me en buiten kan ik me opladen en vind ik rust.

Enerzijds vind ik Amsterdam een geweldige stad. Anderzijds merk ik dat ik anders naar de stad kijk sinds ik een zoontje heb. Het is een verschil dat ik niet meer alleen met mijzelf te maken heb. Sinds ik vader ben trek ik mij veel meer aan van de agressie, van dreigende sferen zoals op het CS. Terwijl ik vroeger dacht: 'Jullie doen maar', denk ik nu: 'Bah, ik wil er helemaal niets mee te maken hebben'. Ik zie Amsterdam harder worden. Regelmatig word ik geconfronteerd met vechtpartijen en agressief gedrag. Op het station, op straat, in de metro en de tram. Ik merk dat mijn incasseringsvermogen verdwijnt."

"Mijn twijfel komt er op neer dat ik weet wat ik heb: de stad. En niet weet wat ik krijg in een dorp. Als het om wonen gaat ben ik op zoek naar zekerheid. Het leven moet erop vooruit gaan. En juist dat zoeken naar zekerheid veroorzaakt de grootste twijfel. Dan vraag ik me af of ik het wel zo leuk zal vinden in een dorp. Ik zit niet te wachten op een sociale controle waarvan je in Amsterdam geen last hebt. Daarbij houdt ook het geld ons tegen. We kunnen het wel betalen, maar willen ons niet aan een of andere hypotheek opknopen waarvan je denkt: is dat het wel waard?

Het feit dat we nog niet zijn verhuisd geeft waarschijnlijk aan dat we er nog niet aan toe zijn. Voorlopig twijfel ik vrolijk verder."

Jolanda aan de Stegge

Marnix is een pseudoniem

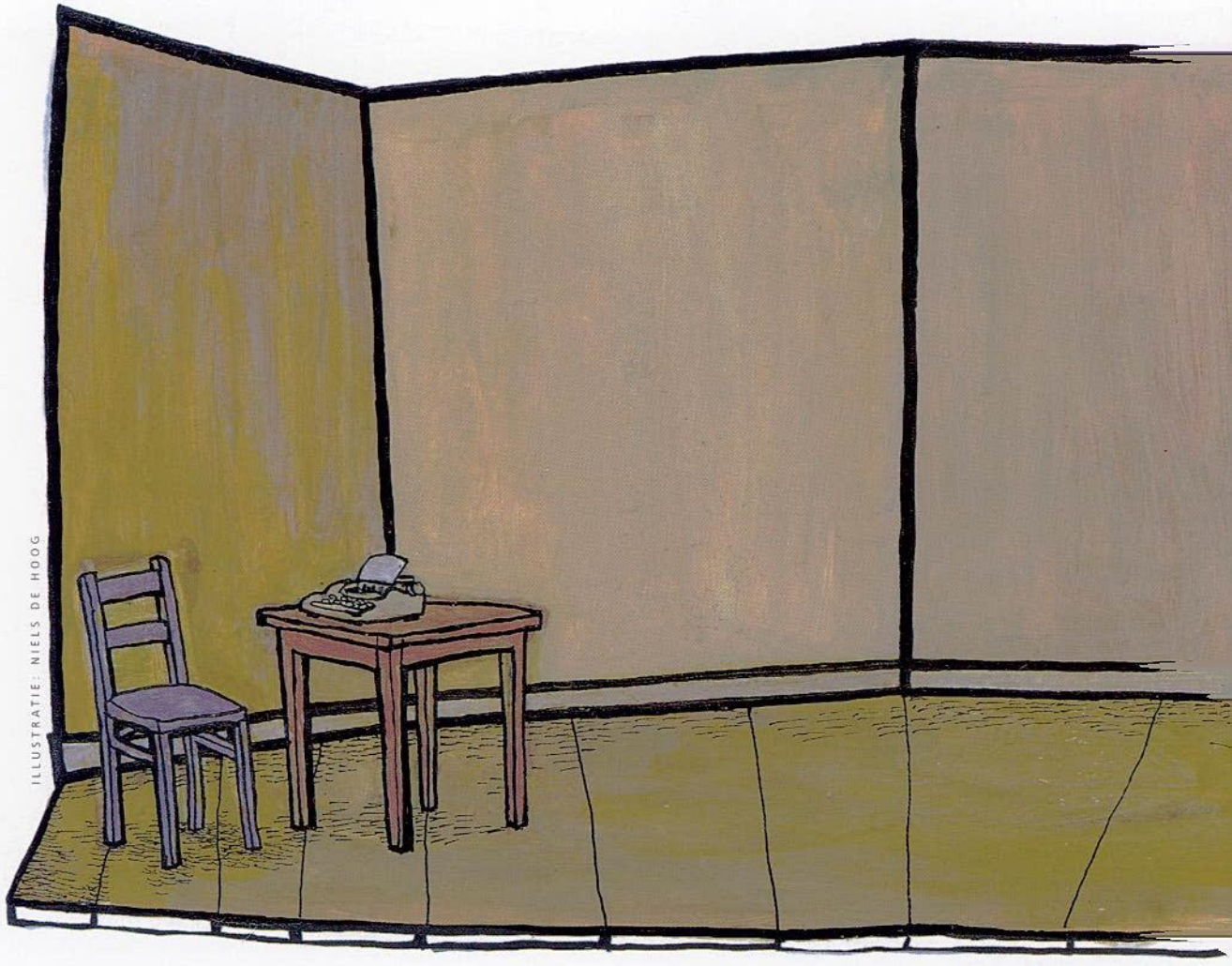

ILLUSTRATIE: NIELS DE HOOG

Twijfel.

Martin Bril

Ik geloof dat ik veel twijfel. Wie twijfelt, bestaat. Daar ben ik van overtuigd. Daarmee is niet gezegd dat twijfelen leuk of prettig of zelfs maar handig is. Eerder het tegendeel. Twijfel is een plaag. Het is juist de bedoeling zo min mogelijk te twijfelen.

Zeggen ze.

Twijfel, ik weet er alles van. Ik ben dan ook een weegschaal. De dierenriem kan mij verder gestolen worden, maar toch. De principes van enerzijds, anderzijds, zal ik dit doen, of zal ik dat doen, aarzeling, onzekerheid en angst - ik krijg er maar moeilijk genoeg van.

Twijfel.

Nu ik erover nadenk, vraag ik mij af waaraan ik dan precies twijfel. Jarenlang twijfelde ik aan mijn talent. De pech is dat die twijfel onlosmakelijk met dat talent is verbonden. Een schrijver

Lekker.

die niet twijfelt is geen goeie schrijver. Het is met ons talent zo dat het iedere dag verdwenen kan zijn. Twijfel houdt het levend. Iedere zin die je schrijft is een hobbel die je moet nemen. Wat er precies achter die hobbel ligt, weet je niet. Daaruit bestaat de twijfel. Het schrijverschap kan een schrijver in heel veel ongeluk storten. Ieder woord kan het verkeerde zijn, het begin van het einde.

Enfin.

Wij zijn geneigd twijfel alleen nog maar te zien in termen van keuzes die gemaakt moeten worden en waar we niet uitkomen. Dat soort twijfel bedoel ik dus niet. De twijfel waar het om gaat is de twijfel die optreedt nàdat de keus is gemaakt.

Ben ik op de goede weg?

Begrijpen de mensen mij?

Doe ik het een beetje goed?

Loop ik niet naast mijn schoenen?

Ik weet niet of er nog veel mensen zijn die zich met dit soort twijfel verstaan, misschien hebben de meeste mensen er wel niet eens de tijd voor. Die kans is trouwens groot, want of we nou willen of niet - we moeten consumeren en als iets tijdrovend is, is het wel het twijfelen over gymschoenen, bankstellen en ondergoed. Bovendien kost het uren voor je bij de Bijenkorf-parkeergarage bent.

Ik kan de dag waarop ik begon te twijfelen heel precies aanwijzen. Het was een zomerse dag in 1982. Ik woonde aan de Amsterdamse Rozengracht, in een kraakpand. Ik probeerde een roman te schrijven. In jonge mannen van zekere afkomst is het schrijven van romans het grootste goed. Er is

In jonge mannen van zekere afkomst is het schrijven van romans het grootste goed

tegelijkertijd niets moeilijkers, wat weer verklaart waarom er jaarlijks in Nederland zo ontzettend veel boeken uitkomen die niemand leest. In die schare wilde ik mij voegen en daartoe zat ik iedere dag aan een oude, houten tafel

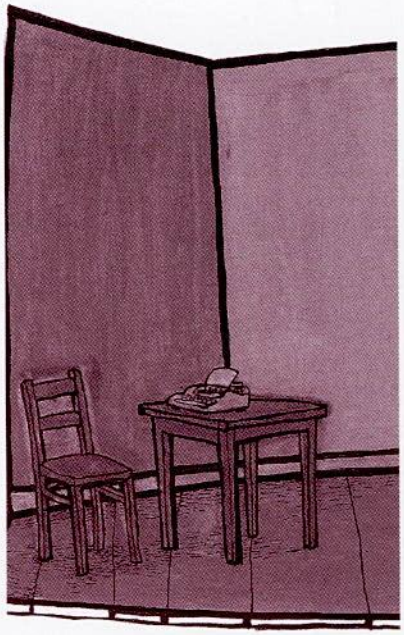

waarop een Erica-schrijfmachine stond. Er kwamen zo weinig woorden uit mijn handen dat ik met deze machine een bijna erotische verhouding ontwikkelde. Ik streelde haar kast, ik maakte één voor één haar letters en toetsen schoon, wat voelde alsof ik aan haar tenen zoog, ik praatte met haar, ik zong haar toe, ik rolde met alle tederheid die ik had verse, witte maagdelijke vellen papier in haar. Soms was ik wreed, zoals een goede minnaar moet zijn.

Niets hielp.

En een zekere radeloosheid maakte zich van mij meester. Daar kwam bij dat het zeer warm was die zomer. Terwijl ik daar zo zat, in de achterkamer van ons kraakpand, met de balkondeuren open, voltrok het leven zich buiten. Ik hoorde kinderen spelen, echtparen die ruzie hadden, brandweerwagens die uitrukten, trams die rinkelden, demonstraties die door de straat trokken. Het klonk allemaal ver weg, omdat ik aan de achterkant van het huis zat, maar juist daarom leek het wel een permanent geluidsbeeld. Het ging altijd door.

Ondertussen wachtte ik.

En waar wachtte ik op?

Ik wachtte op de eerste zin.

Want uit die eerste zin zou een verhaal en hopelijk een boek volgen. Wij schrijvers geloven in de oerknal. Wij zijn niets tot het schrijven tot ons komt en als dat het geval is, zijn we eigenlijk ook weer niets, schamelijk instrumentarium in de handen van het hogere dat we liever niet benoemen. Ik wil maar zeggen: het is moeilijker dan je denkt, dat schrijven.

Op een dag had ik er genoeg van. Ik besloot zomaar ineens dat ik ook elders kon gaan wachten. Wat had het voor zin hele dagen aan een tafel te slijten, als ik ook voor het raam kon gaan staan of, beter nog, in de portiek op de trap kon gaan zitten of een blokje om kon gaan? Wachten was iets dat je niet statisch, maar juist dynamisch moest bekijken. Het was niet voor niets een werkwoord.

Zodoende dat ik de straat ontdekte, en met de straat de stad, en met de stad het leven dat uit verhalen bestond die opgeschreven moesten worden. Het wachten bleef, maar het veranderde door de beweging van kleur en kwaliteit. Het werd een ordenend principe, een klein venster dat ik meedroeg om doorheen te kijken als ik vergezichten wilde zien.

Waar ik sindsdien op wacht is het moment dat het gebeurt. Wat het behelst, is het samenvallen van plezier, concentratie en helderheid. Als het daar is, hoef ik het niet eens te noteren. Het herhaalt zich vanzelf als ik ervoor ga zitten om het op te schrijven. Wat al schrij-

Blok aan been

Mevrouw van Dijk, 79 jaar

"Ik heb M.S. Mijn man en ik wonen nu op een mooie benedenwoning. Eigen tuin, alles erop en eraan. Maar we weten allebei dat het zelfstandig wonen nog maar van korte duur is. Ons huwelijk is altijd goed geweest maar nu hebben we bijna dagelijks ruzie. Ik takel af, dat weet ik best. Ik voel me een blok aan het been van mijn man. Hij is nog gezond, fietst nog elke dag, gaat fluitend een wandelingetje maken. Ik zit in een rolstoel. Soms twijfel ik of mijn man nog gelukkig met mij is."

(BD)

vend omhoog komt, is de grote twijfel, de echte twijfel zou ik bijna zeggen: wie ben ik dat ik dit mag doen? Doe ik goed?

Ik heb dit wel eens eerder proberen uit te leggen. Men is geneigd mij dan ongelovig aan te kijken. Ben ik soms gek geworden? Twijfel ik werkelijk aan het nut van wat ik doe? "Ja," zeg ik dan, "gelukkig wel."

Mijn beroep is communicatie, het zou verschrikkelijk zijn als ik niet gehoord werd. Ik wil zoveel

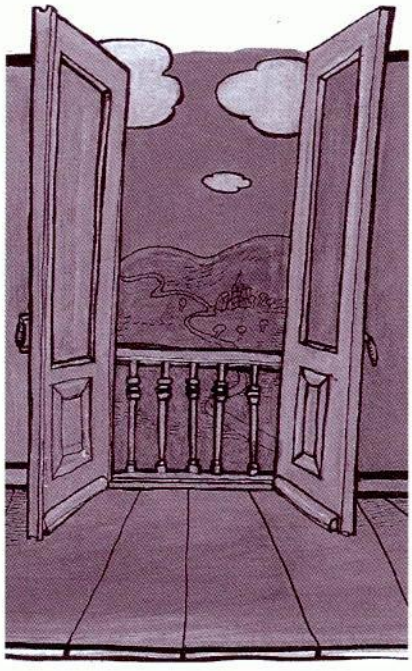

Uit ieder woord kan het verkeerde verhaal volgen, het verhaal dat je niet wilt vertellen

mogelijk mensen raken, ontroeren of aan het lachen brengen. Veel meer kan een schrijver niet. Ik twijfel iedere dag aan ieder woord dat ik heb opgeschreven. Uit ieder woord kan het verkeerde verhaal volgen, het verhaal dat je niet wilt vertellen.

Dus twijfel.

Ja.

Ik twijfel.

Maar ik twijfel nooit voor het woord er staat, alleen maar áls het er al staat. Je zou zeggen: waarom schrap je het niet als het het verkeerde woord is. Dat kan - en het gebeurt - maar alleen staat er dan weer een woord. Toch zit in het woord en in de daad van schrijven geen twijfel. Die twijfel komt pas later, als je publiceert.

En dan is het te laat, en zinloos.

Ik zou ook twijfelen als ik geen schrijver was, maar loodgieter of president-commissaris van een beursgenoteerd bedrijf. Misschien zou ik minder twijfelen aan woorden, maar het komt op hetzelfde neer: mijn woorden zijn mijn beslissingen, mijn daden. Twijfel komt na de beslissing, en niet ervoor. Wij leven allemaal op het scherp van de snede, het is maar net hoezeer je je daar bewust van wil zijn. Ik wil het iedere seconde van mijn leven weten.

Lekker.

Twijfel. ■

Martin Bril is columnist en schrijver. Hij publiceert dagelijks in Het Parool. Zijn boeken verschijnen bij uitgeverij Prometheus.

Lezersactie

Van Martin Bril verscheen onlangs *Stadsogen*: een verzameling korte verhalen over het leven in Amsterdam, door de ogen van Bril. Zeer dagelijkse gebeurtenissen, die iedereen herkent, zijn het onderwerp van de verhalen. Bril schrijft over zijn belevenissen op eenvoudige, maar orginele en treffende wijze, en laat de lezer zo - via zijn 'stadsogen' - op een heel andere manier kijken naar die gewone dingen.

Martin Bril (1959) schrijft iedere dag in *het Parool*, op de plaats waar eerder Ischa Meijer en daarvoor Carmiggelt schreef. In 1998 verschenen van hem *Het tekort* en *Etalagebenen*. Uitgeverij Prometheus stelt tien exemplaren van *Stadsogen* (winkelwaarde *f* 29.90) ter beschikking aan lezers van de *Humanist*. Als u kans wilt maken op zo'n gratis boek, stuur dan vóór 3 januari een kaartje naar de redactie, postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.

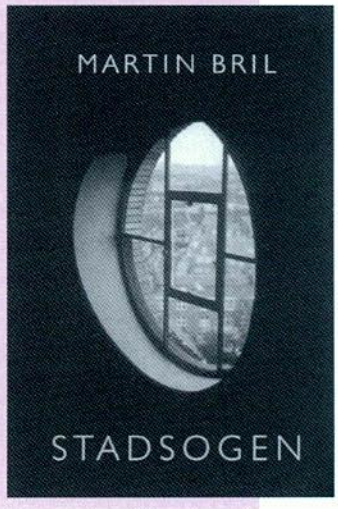

ILLUSTRATIE HANS VAN DEN TILLAART

Over de rand

Er komt per dag nogal wat op ons af. Geregeld twijfelen is dan ook een gezonde reactie. Totdat de twijfel ontspoort. Een psychiater en een voormalige patiënt vertellen.

Rien Jans

De behandelaar

Alleen maar twijfels of geen enkele twijfel: beide zijn ongezond. Psychiater Koerselman over ziekelijk twijfelen.

"Net als de somatische geneeskunde houdt de psychiatrie zich bezig met systemen die functies vervullen, maar om de een of andere reden zijn ontregeld. Twijfel heeft een belangrijke functie, namelijk het afwegen van verschillende mogelijkheden alvorens een beslissing te nemen. In de psychiatrie komen we mensen tegen die last hebben van extreme vormen van twijfel. We onderscheiden degenen die teveel twijfel hebben en degenen die helemaal geen twijfel lijken te kennen."
Soepel maar uiterst nauwkeurig licht G.F. Koerselman, psychiater en hoogleraar psychiatrie en psychotherapie aan de universiteit van Utrecht, het fenomeen pathologische twijfel toe.
"Extreme twijfel behoort tot de angststoornissen. Angst is een normaal biologisch fenomeen, maar te veel, te weinig of irreële angst kan hinderlijk worden of zelfs destructief. Mensen met duidelijk teveel twijfel zijn bang voor de negatieve consequenties van hun keuze. Ze voorzien veel te ernstige of zelfs irreële consequenties. Ze blijven maar piekeren en nemen geen beslissing.

'Mensen met teveel twijfel zijn bang voor de negatieve gevolgen van hun keuze'

Maar ook te doortastend optreden leidt tot deviant gedrag, want zonder voldoende twijfel kan niemand adequaat functioneren. Overdreven zelfverzekerdheid is een persoonlijkheidsstoornis die zich op allerlei manieren kan uiten. Patiënten vragen bijvoorbeeld overdreven veel aandacht, of zijn overgeorganiseerd. Bij een persoonlijkheidsstoornis vertoon je gedrag wat hoort bij je normale doen, maar waar je wel last van hebt."
Voor zowel de overdreven veel- als de overdreven weinig-twijfelaars geldt dat ze uiterst kwetsbaar en vaak afhankelijk zijn. Ze functioneren vaak niet goed en ze kunnen lijden aan dwangverschijnselen. Soms hoeft er maar iets te gebeuren of ze raken alle controle over zichzelf kwijt.
Zoals bij de persoon met een theatrale persoonlijkheidsstoornis, voorheen hysterie, die geen aandacht krijgt.
Alle vormen van extreme twijfel zijn te behandelen met medicatie of therapie, hoewel de persoonlijkheidsstoornissen over het algemeen hardnekkig zijn. Psychotherapie is er in beginsel op gericht de stoornis draaglijk te maken, terwijl medicijnen de stoornis binnen de perken moeten houden."

"Twijfel in zijn gezonde vorm is functioneel. Het is van belang dat je eerst voldoende alternatieven ziet en ▶

afweegt. Snelle beslissers lopen een grotere kans dat ze geen goede afwegingen maken. De snelle beslisser moet dan ook zijn besluit snel kunnen herzien, flexibel zijn. Als ze goed functioneren, zijn ze niet rechtlijnig. Daardoor roepen snelle beslissers sneller teleurstellingen op. Doordat ze veel moeten bijsturen, zijn ze beter voor de korte termijn. Langzame beslissers hebben als nadeel dat ze het goede moment voorbij kunnen laten gaan.
Het staat vast dat bepaalde persoonlijkheidstypes in bepaalde situaties beter uit de verf komen. De waardering voor snelle beslissers is op dit moment enorm. Kijk maar naar de politiek en het bedrijfsleven. Je moet daadkracht uitstralen. Dat zal wel weer een keer veranderen. Ik spreek nu even als gemiddeld krantenlezer als ik stel dat met dit economische tij de snelle beslissers de wind mee hebben. Bedrijven kunnen zich wel wat foute beslissingen veroorloven als ze er financieel goed voor staan. Ook op de huizenmarkt zijn snelle beslissers nu in het voordeel en hetzelfde geldt voor beleggingen. Maar als straks de zeepbel-economie instort, zijn de langzame beslissers met hun spaarcenten weer gewild en zullen bedrijven weer vragen naar voorzichtige managers."

Heimwee

Mijnheer Rojas, 83 jaar

"Oorspronkelijk kom ik uit Chili. Op latere leeftijd ben ik gevlucht voor de militaire junta. In Nederland heb ik mijn bestaan opgebouwd, maar nu heb ik heimwee. Ik wil terug en niet alleen voor de vakanties. Ik ben oud en heb niet lang meer. Als ik terug wil moet ik niet te lang wachten. Maar ik durf niet. Bang om alles in de steek te laten en opnieuw te beginnen. Hier heb ik mijn familie, mijn kinderen en kleinkinderen. Wat heb ik in Chili? Wat verre familieleden en veel vergane herinneringen. Maar toch denk ik dat Chili mijn land is; ik ben er geboren en wil er sterven."

(BD)

De ervaringsdeskundige

Tot tien jaar geleden ging alles vrij normaal in het leven van Marijke Holleman. En nu, een decennium verder, is alles gelukkig opnieuw vrij normaal. Maar haar leven heeft in de tussenliggende periode volledig op zijn kop gestaan. Door de twijfel.

Kiezen welke kleren ze aan zou trekken is nooit een probleem geweest. Ook niet of ze bosvruchtenthee zou serveren of Earl Grey. Maar ze maakte het zichzelf wel al op jonge leeftijd heel moeilijk. "Een neurotisch trekje", noemt ze het zelf. "Als meisje van acht al vond ik dat ik in de vakanties aan mijn karakter moest werken. Hoe, dat wist ik ook niet, maar ik vond dat ik anders moest worden."
Nog wat neurotische trekjes? Ze voelde zich niet geaccepteerd door haar dominante moeder. Want als klein kind denk je al gauw dat jij het verkeerd doet. Marijke was altijd heel scrupuleus, zeer gewetensvol en perfectionistisch. Op zich geen slechte eigenschappen, vindt ze. Maar toch zorgde de optelsom van die trekjes ervoor dat twijfel haar hele leven lang haar zelfvertrouwen heeft ondermijnd.
Van een wat zwaar op de hand kind werd ze een superverlegen muurbloempje in haar pubertijd. Adolescentie, het afstand nemen van de ouders, kwam pas toen ze het huis uit ging om te studeren in Amsterdam. Ze trouwde en er kwamen kinderen. "Grappig achteraf", mijmert ze, "al die onzekerheden die ik ook als moeder had."

Haar moeder was inmiddels overleden en haar vader, van wie ze zielsveel hield, begon te dementeren. Dat, samen met huwelijksproblemen, zorgde ervoor dat de bom barstte.
Marijke verbleef vier jaar in de psychiatrie. Ze vertelt er weinig over, behalve dat ze dat niemand gunt en dat haar twijfel nu minder is. En dat mensen in de psychiatrie spreekwoordelijk moeten twijfelen aan de behandelplannen van hun behandelaars. Want het grote probleem is dat niemand in de geestelijke gezondheidszorg zijn rechten kent.
"Ik heb nu een conflict met een oude vriendin", vertelt Marijke. "Zij wil me niet meer zien en ik ben boos op haar geworden. Vroeger was dat dus niet eens gebeurd, boos worden. Het is heel raar, maar als je gewend bent een gevoel niet te hebben, dan heb je het dus ook niet. In plaats van boos

'Het is heel raar, maar als je gewend bent een gevoel niet te hebben, dan heb je het dus ook niet'

werd ik depressief of kreeg ik hoofdpijn. Een paar jaar geleden was ik knettergek geworden van zo'n onenigheid. Dat is nu gelukkig niet meer zo. Nu is wel mijn boosheid onderwerp van twijfel. Heb ik het wel goed gedaan? De twijfel ligt dus nog wel op de loer, zeker bij zo'n situatie als die ruzie. Ik ben daar dan ook dagen mee bezig. Zelfs televisie kijken gaat niet, niets gaat eigenlijk, behalve wandelen. Maar ik denk dat zo'n ruzie met een oude vriendin ook andere mensen dagen bezig zou houden. Ik moet er alleen voor oppassen dat het geen weken gaat duren."
Het gaat nu wel goed, maar het herstel gaat wel verdomd langzaam, vindt Marijke. Maar ze wordt tenminste niet meer psychotisch of wekenlang depressief. De twijfel heeft nu een andere kleur, zegt ze. "Vroeger lag het allemaal aan mij. Dankzij alle therapie denk ik nu: 'Is dat wel zo?' Ik heb nu de ruimte om te denken: 'Ik word toch niet voor niks kwaad?'"

De ontdekking

Ik geloof in de grote ontdekking.
Ik geloof in de man die de ontdekking doet.
Ik geloof in de angst van de man die de ontdekking doet.

Ik geloof in de bleekheid van zijn gezicht,
in zijn misselijkheid, het koude zweet op zijn lip.

Ik geloof in het verbranden van zijn aantekeningen,
in hun verbranden tot as,
in hun verbranden tot de laatste snipper toe.

Ik geloof in de verstrooiing van de getallen,
in hun verstrooiing zonder spijt.

Ik geloof in de haast van de man,
in de precisie van zijn bewegingen,
in zijn wil die niet gedwongen wordt.

Ik geloof in het stukslaan van de tafelen,
in het uitgieten van de vloeistoffen,
in het doven van de straal.

Ik houd vol dat het zal lukken
en dat het niet te laat zal zijn,
en dat alles zich zonder getuigen voltrekt.

Niemand zal erachter komen, ik weet het zeker,
zijn vrouw noch de muren,
zelfs de vogel niet die het zou kunnen uitzingen.

Ik geloof in de hand die zich terugtrekt,
ik geloof in de gebroken carrière,
ik geloof in de teloorgang van vele jaren werk.
Ik geloof in het geheim dat meegenomen wordt in het graf.

Die woorden zweven voor me, ondanks alle regels.
Ze zoeken geen bevestiging in welke voorbeelden dan ook.
Mijn geloof is sterk en blind en ongefundeerd.

Wislawa Szymborska

Met toestemming overgenomen uit:
'Uitzicht met zandkorrel', Amsterdam, Uitgeverij Meulenhoff, 1997

Kosmische kennis

Paranormale mediums nemen met hun voorspellingen tegen betaling de twijfel van mensen weg. 'Nee!', vinden de handlezeres en de astrologe. 'Je zoekt toch bevestiging', zeggen hun klanten. Een rondgang in de wereld van occulte zaken.

Robin Uitham

Op een bord in het souterrain van het hoofdstedelijke Oininio (voorheen Oibibio), staat luid en duidelijk de boodschap verkondigd: 'Laat tarotkaarten leggen! Voor antwoorden op uw vragen en de onzekerheden in uw leven'. Panfluitmuziek voert de bezoeker naar hogere sferen.
Christa (37) is aerobic-lerares. Ze laat regelmatig tarotkaarten leggen. "Ik vind het interessant om te horen wat iemand eruit haalt. Je wilt graag een bevestiging hebben dat je het toch wel goed doet, omdat je niet altijd zeker in je schoenen staat. Het is leuk om te zien hoe iemand anders naar je kijkt. Ik ben altijd geïnteresseerd geweest in dit soort dingen. Ik zie het als een hulpmiddel om meer inzicht in mezelf te krijgen. Het helpt mij om bepaalde onzekerheden duidelijk te krijgen. Daarom ben ik er ook niet sceptisch over. Ik heb slechts één keer mijn vraagtekens bij een helderziende gezet. Hij zei dat ik bepaalde gaven had. Ik vroeg me alleen af waarom ik daar dan niets van merkte.
Ik denk dat er meer is tussen hemel en aarde. Als je daar vertrouwen in kan hebben, kun je beter omgaan met onzekerheid en twijfel. Op een gegeven moment moet je toch een knoop doorhakken. Als een besluit goed voelt, dan maken alle twijfels eromheen niet meer uit.
Wel vind ik het belangrijk om twijfels tot een minimum te beperken, bijvoorbeeld door te mediteren. Als je twijfelt, dan kun je jezelf een vraag stellen en dan komt het antwoord vanzelf wel. We kennen twee grote emoties: liefde en angst. Druk de angst niet weg, maar laat hem toe en gooi je vertrouwen ertegenaan. Zo kun je je zeker voelen over je lot, over dat het bestaan voor jou een bepaalde weg heeft. Vaak is angst niet nodig. Als je minder twijfelt, heb je ook minder angst. Vragen blijven er toch wel."

Bijna objectief

Joyce Hoen (46), spiritueel astrologe bij Oininio, krijgt vaak mensen op bezoek die twijfelen over belangrijke keuzes in het leven. In haar sessies zegt ze met behulp van een horoscoop een beeld van het innerlijk van haar cliënt te maken. "Ik benoem wat iemand aan de binnenkant voelt. Ik vertel dus niets nieuws. Astrologie is wat dat betreft uniek. Je kunt bijna objectief als buitenstaander aangeven hoe iemand in elkaar zit. Dat maakt mensen heel sterk, want ze lopen vaak met twijfels rond; krijgen adviezen van anderen, maar horen nooit iets over hun innerlijk. We zijn erg geneigd om naar anderen te luisteren. Daar kan continu twijfel uit voortkomen."
Hoen gelooft dat ze mensen antwoorden kan geven. "Ik doe niet echt aan

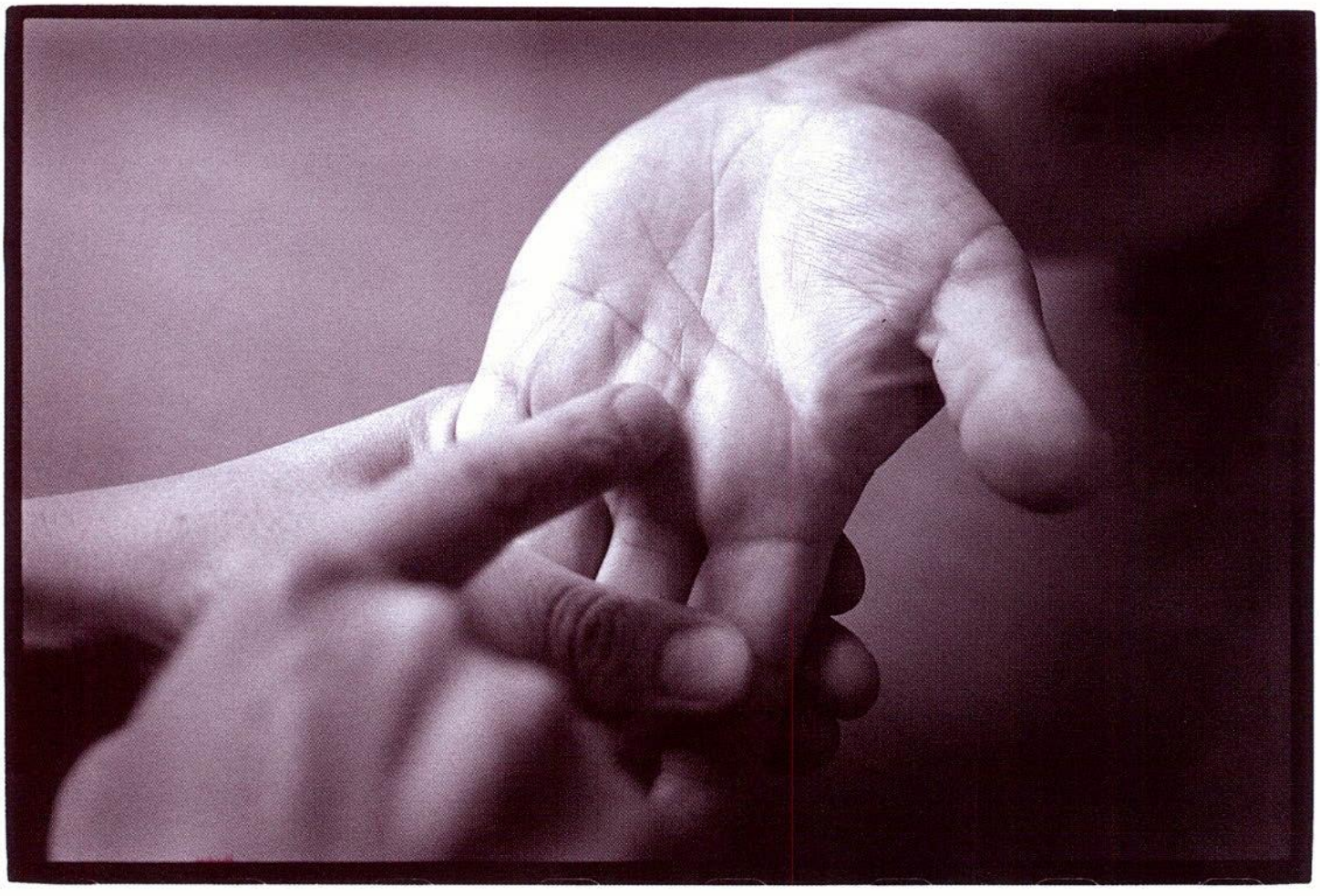

toekomstvoorspellingen, maar zet grote lijnen uit die overeenkomen met wat iemand in zich heeft. Vaak voelen mensen zich na afloop gesterkt en zekerder. 'Het klopt toch, ik ben niet gek', denken ze dan. Maar als de inhoud van hun horoscoop niet overeenkomt met wat ik zelf als juist voel, dan geef ik geen advies volgens de horoscoop."
Hoen weert twijfel niet af. "Je kunt van een wereldbeeld uitgaan waarin je steeds naar een groter bewustzijn groeit. Er zullen dan steeds nieuwe vragen komen. Ik denk dat een beetje twijfel goed is, anders sta je stil. Als je nooit twijfelt, stel je geen vragen en slaap je in."
Astrologie is dan ook geen noodzaak, beaamt ze. "Ik denk dat we allemaal zelf antwoorden hebben. Soms zeg ik dat ook. Dat is ook het verschil tussen paranormale zienswijzen en astrologie. Ik ga niet uit van een externe kracht. Ik probeer mensen bij hun eigen innerlijk terug te brengen zodat ze zelf verantwoorde keuzes kunnen maken."
Iedereen kent onzekerheden, stelt Hoen. Het gaat om de vraag waaróm je onzeker bent. "Met de juiste horoscoop kun je vrij accuraat de juiste dingen meegeven aan mensen. Zelfs sceptici gaan weg met het idee 'Hè, dat kan best wel eens kloppen'. Zoiets kan hun wereldbeeld indringend veranderen. Ik hou geen dingen achter. Iemand moet zelf beslissen hoe om te gaan met wat ik in de horoscoop zie. Mensen moeten zelf kiezen of ze hun eigen potenties verwezenlijken."
Toekomstvoorspellen heeft volgens haar weinig twijfelwegnemende waarde. "Vragen blijven er toch. Soms heeft het zin dat je blijft twijfelen omdat je uiteindelijk toch zelf het antwoord moet geven."

Handlezeres: 'Misschien heeft iemand twijfel nodig om in balans te komen'

Helpen

Handlezeres Ellen Duim (35), ook werkzaam bij Oininio, volgt in grote lijnen dezelfde redenering.
"Handlezen is een middel, een manier om zelfkennis te vergroten. Als je weet wie je bent, dan kun je bewust keuzes maken en ook de verantwoordelijkheid daarvoor nemen." Via vastliggende lijnen in de hand maakt Duim een karakteranalyse en geeft ze de mogelijkheden en talenten van haar cliënt aan. Ze krijgt veel mensen op bezoek die op het punt staan iets in hun leven te veranderen. Vaak gaat ▶

Wikken en wegen

Mevrouw Groenenberg, 65 jaar

"In het dagelijkse leven kan ik goed besluiten nemen. Gericht en efficiënt. Ik heb de voor- en nadelen afgewogen en weet wat ik wil. Maar de twijfel slaat toe als ik eenmaal hèb besloten. Dan ga ik me allerlei dingen in m'n hoofd halen. Ben ik niet iets vergeten? Heb ik alles goed in ogenschouw genomen? Als ik na lang wikken en wegen, achteraf, toch kan ontdekken dat ik er goed aan heb gedaan ben ik opgelucht. Hoef ik mezelf niet zo op m'n kop te zitten. Toch gaat het wel steeds beter. Na mijn zestigste ben ik wat milder voor mezelf geworden. Nu kan ik denken; 'Ach, je hebt gewoon niet meer in huis. Laat toch gaan.'"

(BD)

dat om een relatie of een baan. Sommige mensen komen daadwerkelijk voor antwoorden bij Duim. "Maar die antwoorden liggen altijd in de persoon zelf. Ik kan natuurlijk wel helpen door die antwoorden te verduidelijken. Alle twijfel wegnemen kan ik niet. Dat zou arrogant klinken. Misschien heeft iemand twijfel nodig om in balans te komen, om te leren eigen beslissingen te nemen. Twijfel betekent ook bezinning."

Doorgeefluik

Evelien (37), manager van beroep, gaat regelmatig naar een magnetiseur en laat geregeld haar aura lezen. "Ik ga erheen voor feedback. Bij mijn laatste bezoek had ik vragen over mijn werk. Ik kreeg te horen dat het werk dat ik doe mij in zekere zin ziek maakt. Soms geeft een consult een bevestiging van wat je allang in je onderbewuste weet. Alleen gaat het vaak om dingen die je verdringt. Ik geloof dat mijn magnetiseur als doorgeefluik van kosmische energie fungeert. Zij krijgt boodschappen door, maar wat dat dan is...tja. Ze kijkt of ik in balans ben of blokkades heb. Vaak voel ik me na zo'n behandeling schoner.

Ik geloof niet alles. Ik wil ook geen waarde-oordeel horen. Het bevestigt mij in goede dingen. Ik heb een drukke, hectische baan. Vandaag kan ik alles op een rijtje hebben en morgen kan ik het even niet meer weten. Het laten leggen van tarotkaarten helpt me om een pad uit te stippelen. Iedereen is onzeker. De één gaat alleen zuipen en ik doe dit. Op deze manier leer ik mezelf van een andere kant kennen.

Voor een deel ga ik ook uit nieuwsgierigheid. Het is lachen. Als ze allemaal lelijke dingen over je zeggen, ga je er natuurlijk niet heen. Ik hoef niet te horen dat ik niet oud zal worden."

Humanistisch Verbond

in vier woorden

zelf
denken
samen
leven

zelf

Iedereen is verantwoordelijk voor zijn of haar eigen handelen. Dat is het uitgangspunt voor het Humanistisch Verbond. We moeten die verantwoordelijkheid durven nemen, voor de omgeving en voor anderen.

denken

Een visie op de maatschappij, op actuele thema's in de samenleving. Denken over waarden en humaniteit. Het gaat om mensen: mensen zijn belangrijker dan abstracte principes.

samen

Iedereen is medeverantwoordelijk voor zijn of haar omgeving: voor andere mensen. Sociale uitsluiting is ontoelaatbaar. Samen betrokken: mannen en vrouwen, groepen en individuen, het Zuiden en het Westen. Zorgen voor elkaar en kennis delen is vanzelfsprekend.

leven

De kwaliteit van het leven staat voorop. Bij de zorg staat de regie over het eigen leven centraal. Kwaliteit gaat voor kwantiteit. Samen leven is delen.

Het Humanistisch Verbond is een campagne waard. Daarom start het Humanistisch Verbond de campagne 'Zelf denken samen leven'. In de campagne staan het komende jaar de **'21 stellingen voor de 21ste eeuw'** centraal. Tijdens een bijeenkomst in januari wordt over de stellingen gediscussieerd.

Voor meer informatie over de campagne of de bijeenkomst kunt u bellen met het landelijk bureau van het Humanistisch Verbond: 020•521 90 00.

Wilt u kennismaken met het Humanistisch Verbond, of lid worden? Bel dan 020·521 90 00. Of gebruik de bon in deze Humanist.

Zou hij, zou hij niet

Hollywood-helden twijfelen nooit aan zichzelf - dat zou de actie maar ophouden. Bij Hollywood-heldinnen ligt het wat gecompliceerder. Maar voor de echte, hopeloze, eeuwige twijfel moeten we bij anti-helden zoals Woody Allen zijn. Twijfelaars van het witte doek.

Jann Ruyters

Weifelen, aarzelen, dubben, talmen, tobben, dralen, wikken en wegen; er zijn aardig wat woorden voor dat essentiële proces van nadenken dat aan het handelen voorafgaat, maar geen van die woorden roept de klassieke (Amerikaanse) filmheld tot leven. Een held draalt niet, maar doet. Je hoeft maar een scenariohandboek open te slaan en je weet het: in Hollywood houdt men niet van twijfelaars. 'Actie is karakter' haalt Syd Field de schrijver F. Scott Fitzgerald aan in zijn populaire handboek *Hoe schrijf ik een scenario?* 'Iemand is wat hij doet, niet wat hij zegt.' Een filmheld moet handelen, al is het alleen maar om de film aan de gang te houden. En om te willen handelen moet de held een doel hebben, beweegredenen, drijfveren, verlangens. Een held moet, kortom, weten wat hij wil, waarom en met wie.

Geen ruimte voor twijfel, zo lijkt, want twijfel houdt de boel slechts op en biedt geen spektakel.

Toch is dat iets te snel geconcludeerd, want er wordt wel degelijk ook getwijfeld in de meeste Hollywoodfilms. 'This is insane! Why is it happening to me? What did I do?' verzucht bijvoorbeeld eigentijdse superheld Keanu Reeves in de science fiction-actiehit van de afgelopen zomer, *The Matrix*. Reeves heeft in zijn rol van computer-hacker Thomas Anderson ook aardig wat reden tot vertwijfeling want hij komt er na veel surf-activiteiten op de computer achter dat de wereld waarin hij leeft niet de echte wereld is, maar een visuele projectie uit het jaar 2199, bestuurd door het geheimzinnige computerprogamma The Matrix. Anderson wordt

Joan Fontaine in 'Suspicion': Ben ik nu gek of...

benaderd door een clubje rebellen die dit bedrog hebben doorgrond en ervan overtuigd zijn dat Anderson de verlosser is, 'Neo' oftewel 'The One', die de aarde van haar schijnbestaan zal verlossen. Onze held is echter niet van het ene op het andere moment overtuigd van deze heilige taak en het duurt even voordat Neo tot het inzicht komt dat hij in een virtuele werkelijkheid zijn ogen misschien niet meer kan geloven, maar (vreemd genoeg) wel nog op zichzelf kan vertrouwen. De liefdesverklaring van de enige vrouw uit de bende trekt hem tenslotte over de streep. Neo aanvaardt de lastige missie van redder der mensheid en begint met het terugdringen van de enge, almachtige virtuele agenten. Twijfel zaait verwarring, maar passie brengt de mens weer op het rechte pad naar het happy end, zo vertelt *The Matrix*.

Spanning

In *The Matrix* is Neo's twijfel een spanningsverhogend mechanisme waarbij de toeschouwer, die evenveel weet als hij, zich met hem mee verbaast over wat hij aantreft en zich net als hem afvraagt hoe hij zichzelf en de anderen uit dit netwerk van virtuele krachten zou kunnen bevrijden. Dit soort twijfel treffen we wel vaker aan in een Hollywoodfilm. De held moet tenslotte op zijn pad naar de oplossing wel door rotsblokken worden geplaagd, want zonder tegenstanders is er ook geen sprake van heldhaftigheid. Soms is niet meteen duidelijk wat er moet gebeuren, of hoe het complot of de misdaad in elkaar steekt, en dat maakt de film alleen maar spannender.

De ware held zal echter nooit aan ▶

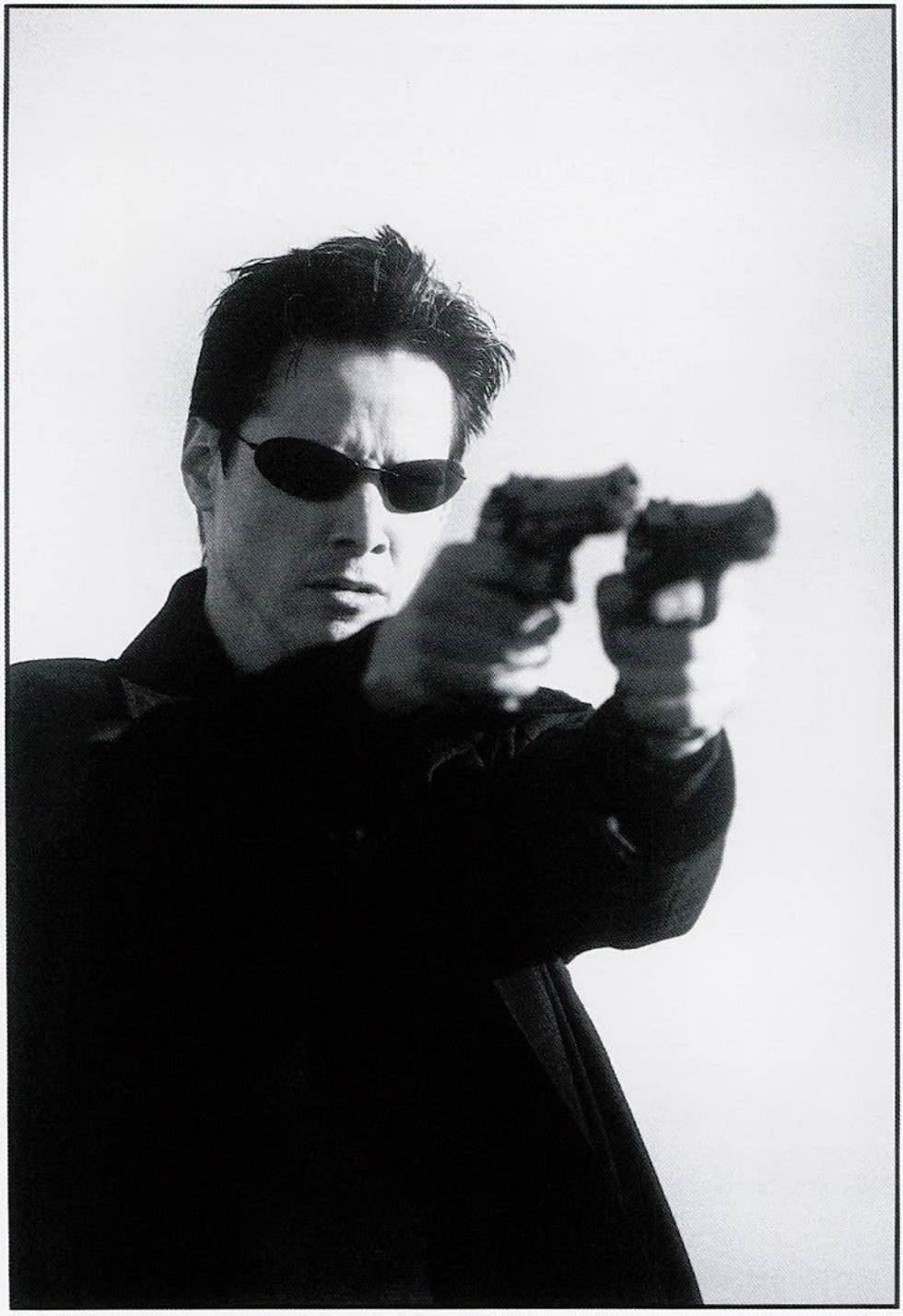

Keanu Reeves in 'The Matrix': Geen tijd voor twijfels

zichzelf twijfelen, het is altijd iets buiten hem dat hij ter discussie stelt. Wat dat betreft biedt de recente hausse in films die de aard van de ons omringende werkelijkheid ondermijnen, zoals dat gebeurt in *The Matrix*, maar ook een jaar eerder op andere wijze in *The Truman Show*, treffende voorbeelden. Ook al lopen de helden in deze films tegen ongelofelijke fenomenen aan, namelijk het feit dat de wereld een projectie is of - in *The Truman Show* - het feit dat je vrouw, moeder en beste vriend niet echt zijn maar acteurs in een levenslange televisiesoap over jouw leven, dan nog is het niet de eigen geest die betwijfeld wordt maar de aard der dingen. 'This is insane', verzucht Keanu Reeves, en niet 'I am insane'.
Nu valt er wat dat onwrikbare zelfbewustzijn betreft wel een onderscheid aan te brengen tussen Hollywoods helden en Hollywoods heldinnen. De held is misschien standvastig, maar bij een heldin ligt de onzekerheid, de twijfel aan zichzelf, wel voortdurend op de loer. De vrouwelijke held die een complot op het spoor is, moet vaak eerst haar omgeving, en soms ook de toeschouwer, ervan overtuigen dat er überhaupt iets te onderzoeken valt.
Dat is bijvoorbeeld aan de hand in een moderne film als *The Net* (1995) waarin Sandra Bullock een bende levensgevaarlijke hackers op het spoor is maar zij, als Kassandra, door niemand geloofd wordt. En dat was ook

De held moet op zijn pad naar de oplossing door rotsblokken worden geplaagd

aan de hand in klassieke gothic films als *Gaslight* of *Suspicion*, waarin de heldin haar echtgenoot van poging tot moord verdenkt, maar door haar omgeving van paranoïde waanbeelden wordt beschuldigd en uiteindelijk ook zelf aan haar eigen waarneming en geestesgesteldheid begint te twijfelen. Een schijnbaar paranoïde heldin biedt ook weer ruimte voor een toesnellende heer die haar uit haar penibele situatie kan verlossen met de geruststelling dat haar geest goed gezond is, alleen die van haar huidige man wat minder.

Antiheld

Hollywood heeft de twijfel nodig om de spanning te verhogen, maar zij mag niet blijven voortbestaan. Als er twijfel is dan moet hij aan het einde van de film wèl zijn opgelost; het liefst in een happy end, zodat de toeschouwer bevredigd en zonder prangende vragen naar huis kan worden gestuurd. Hollywood geeft de voorkeur aan zekerheid boven twijfel, pas-

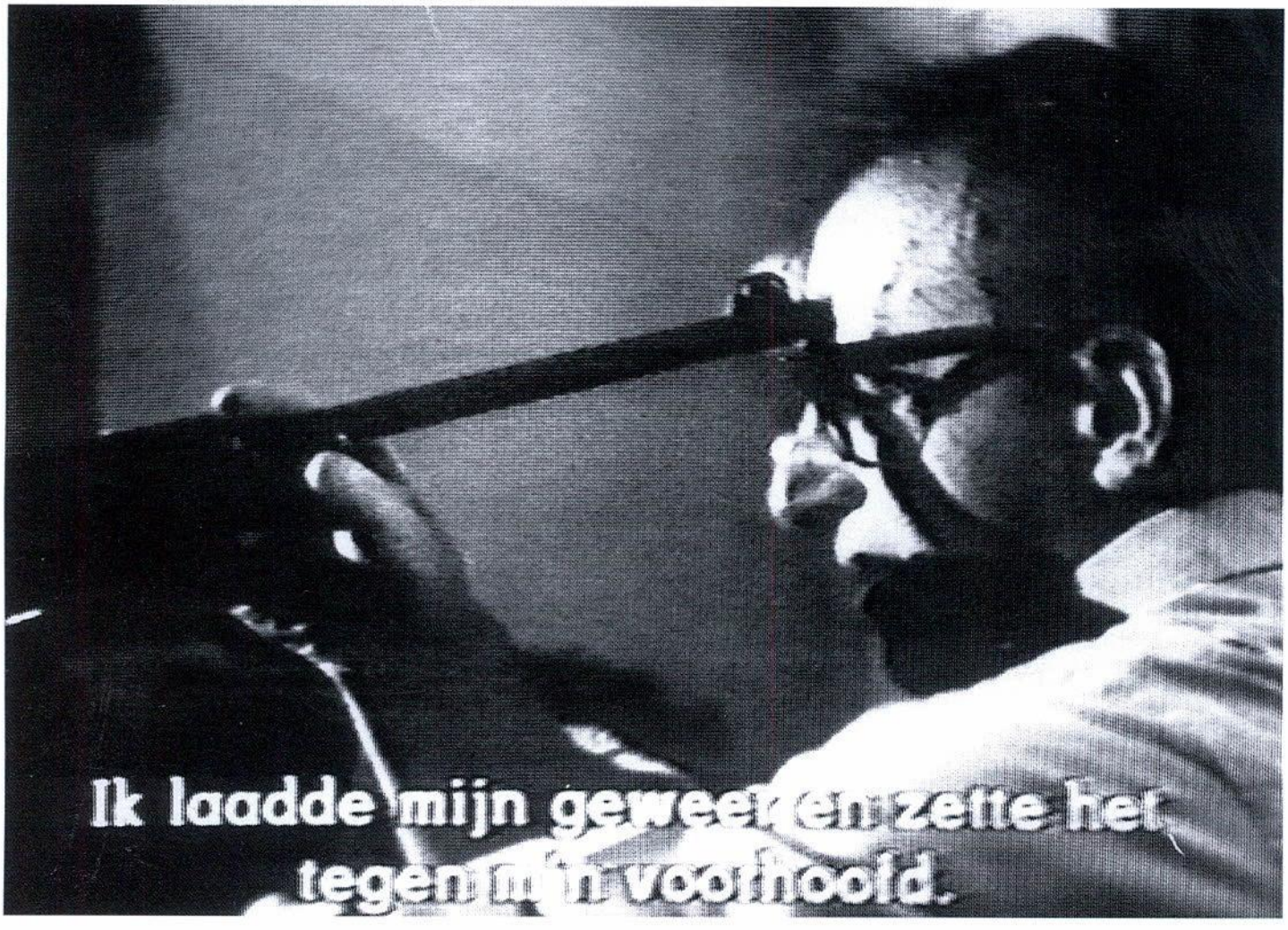

Woody Allen in 'Hannah and her Sisters': Existentiële twijfel

sie boven ambivalentie, geslotenheid boven openheid. Voor een beter inzicht in wat twijfel een mens aandoet kunnen we dan ook beter een kijkje nemen bij de cinema van de antiheld dan bij die van het heldendom. De antiheld aarzelt waar de held besluitvaardig is. De antiheld houdt vragen over waar de held een oplossing vindt. En de antiheld biedt troost terwijl de held slechts een illusie aanreikt.

Een anti-held bij uitstek is Woody Allen, een regisseur die ieder jaar opnieuw een film uitbrengt waarin volop getwijfeld wordt. De twijfelaars in Woody Allens films zijn hopeloos ongelukkig en toch zijn zij aantrekkelijker personages dan degenen die niet twijfelen. Waarom eigenlijk? In *Hannah and her sisters*, een van mijn favoriete - nog aangenaam warme - Woody Allen films, wordt de betrouwbare, talentvolle, moederlijke, competente maar o-zo saaie Hannah (Mia Farrow) omringd door figuren die niet weten wat zij moeten doen, of die dat wel weten maar liever iets anders doen en dat vervolgens berouwen. Twijfelaars dus.

Er is Elliot (Michael Caine), tweede echtgenoot van Hannah, hopeloos verscheurd tussen hoofd en hart, geweten en drift, in een geheime passie voor Hannah's zuster Lee. De twee beginnen een stiekeme verhouding die ieders vertwijfeling niet sust maar slechts doet toenemen. 'I am like Hamlet unable to kill his uncle', verzucht Elliot, die de affaire niet kan beëindigen, maar hem ook niet kan opbiechten aan zijn vrouw. Er is Holly (Dianne Wiest), zus van Hannah, eeuwig op zoek naar de goede man en de juiste carrière. De scène waarin zij Hannah vertelt over haar nieuwe plannen om auditie te doen voor een musical illustreert prachtig de misère van de twijfelaar die om te kunnen handelen haar onzekerheid onderdrukt, maar wier twijfel zozeer aan de oppervlakte blijft liggen dat ieder boeh of bah van een buitenstaander haar doet wankelen.

Een schijnbaar paranoïde heldin biedt ruimte voor een toesnellende heer die haar kan verlossen

'Singing?' vraagt Hannah voorzichtig. 'Boy, you really know how to cut me down!', is Holly's veelzeggende reaktie.

En 'last but not least' is er Mickey Sachs, Hannahs eerste echtgenoot, een rol van Woody Allen zelf. Deze Mickey twijfelt het ergste van iedereen. Het is een hypochonder die eeuwig gebukt gaat onder de onzekerheid van

zijn gezondheid. Op gegeven moment raakt hij in een existentiële crisis verzeild die treffend het verlammend effect van de twijfel illustreert. De eerste keer dat we Mickey zien zit hij in de spreekkamer bij de dokter. Als de dokter zijn klacht ('I seem to have a vague hearing loss in my right ear, or was it my left ear..?') voor de verandering eens serieus neemt, staat Mickey's wereld op zijn kop. 'You know, I - I always imagine that I have things', sputtert hij nog tegen. Maar de dokter zegt niet zo gelukkig te zijn met de resultaten van zijn ENG en BSR. Verder medisch onderzoek moet uitwijzen of het grijze gebied op zijn röntgenfoto's van enige betekenis is of alleen maar een grijs gebied.
Overtuigd van zijn naderende einde betreedt Mickey verschillende nachtmerrie-achtige onderzoeken later opnieuw de spreekkamer van de dokter. Alles blijkt in orde. Opluchting en blijdschap, zou je denken, maar dan ken je de existentiële twijfel niet. Even tuimelt Mickey extatisch over straat, om van het ene op het andere moment in afgrijzen te verstarren. Hèt moment van vertwijfeling, zo een waarin de handeling bevriest en de gedachten beginnen te tollen.
'Suddenly it hit me' verklaart hij overstuur tegen een collega. 'Vandaag ga ik misschien niet en morgen misschien ook niet, maar uiteindelijk zal ik toch sterven.' Mickey geeft zijn baan op en gaat op zoek naar een geloof om de twijfel te leren beheersen. Noch de katholieken, noch de Hare Krishna's, noch de joden bieden echter soelaas. Een gewisse zelfmoord zou het gevolg zijn geweest, ware het niet dat het geweer door al het angstzweet van zijn voorhoofd afglijdt.

Tobberig

Het is de vertwijfeling ten top en toch is *Hannah and her sisters* een hartverwarmende film. Wat maakt die tobbende New Yorkers nu zo aantrekkelijk? De troost van de herkenning vast, maar misschien is twijfel ook wel veel interessanter dan zekerheid. Twijfel verstart de handeling, maar het beweegt de geest. En in plaats van als de verliezer die niet kan kiezen, zou je de twijfelaar ook kunnen beschouwen als de ziener die weet dat een vraag meerdere antwoorden kent. Kijk maar naar Mickey Sachs.

Twijfel verstart de handeling, maar beweegt de geest

De eerlijkheid gebiedt om te melden dat waar Woody Allen inmiddels in films als *Husbands and Wives* en *Deconstructing Harry* zijn personages in dezelfde wankelmoedigheid achterlaat als waarin hij ze aantrof, hij in de tijd van *Hannah and her sisters* nog wel hield van afrondende happy ends. Nadat Mickey Sachs het geweer van zijn hoofd heeft doen afglijden, vlucht hij overstuur de straat op. Tobbend en tollend dwaalt hij urenlang rond, om uiteindelijk neer te zijgen in een donkere bioscoopzaal om zijn gedachten te kunnen ordenen. *Duck Soup* draait, The Marx Brothers, de Grote Finale. Drie maten van het Hidee-hidee-ho van Harpo en Mickey zakt achteruit in zijn stoel, een glimlach komt op. Ach, wat zou het ook. Loslaten die behoefte aan zekerheid. 'What the heck' dat er geen antwoord is, of alleen maar het verkeerde. Als The Marx Brothers er maar zijn! En Woody Allen!

Naar de videotheek

De in dit artikel besproken films op een rijtje:

The Matrix. 1999. Regie: Larry en Andy Wachowski. Met: Keanu Reeves.

The Truman Show. 1998. Regie: Peter Weir. Met: Jim Carrey.

The Net. 1995. Regie: Irwin Winkler Met: Sandra Bullock.

Gaslight. 1944. Regie: George Cukor. Met: Ingrid Bergman, Charles Boyer, Joseph Cotton.

Suspicion. 1941. Regie: Alfred Hitchcock. Met: Cary Grant, Joan Fontaine.

Hannah and her sisters. 1986. Regie: Woody Allen. Met: Mia Farrow, Woody Allen, Michael Caine, Dianne Wiest, Barbara Hershey.

Martine van der Reijden

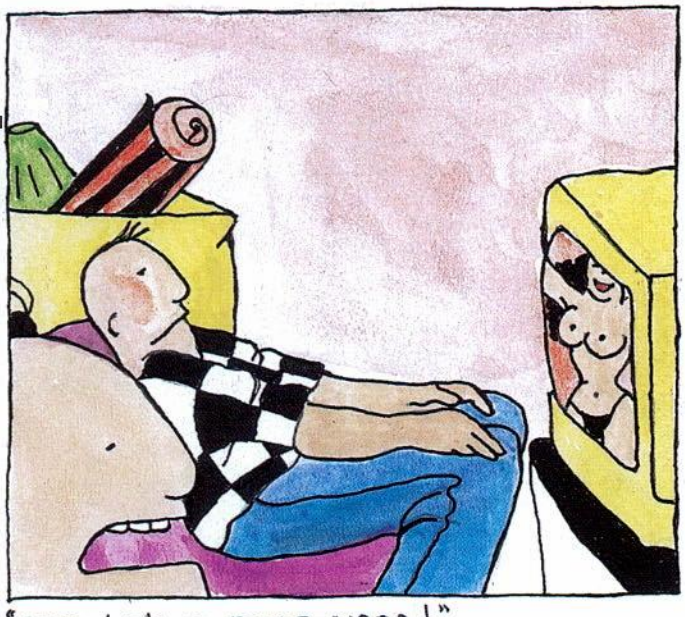

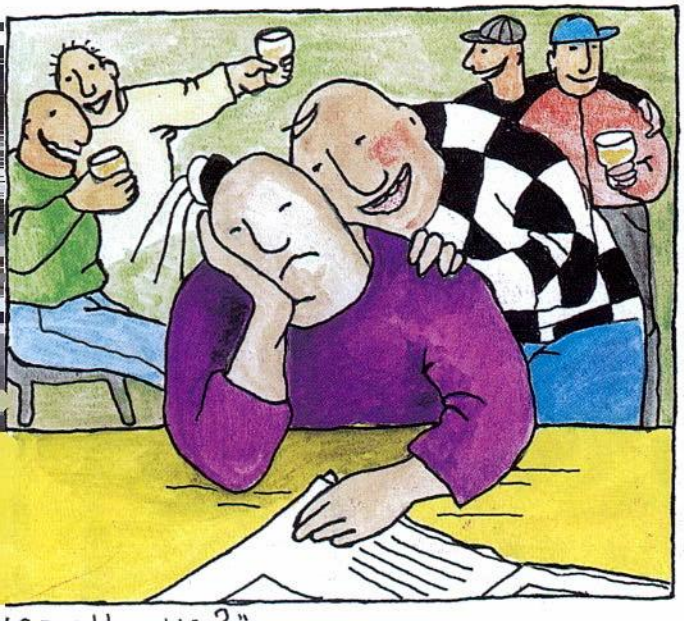

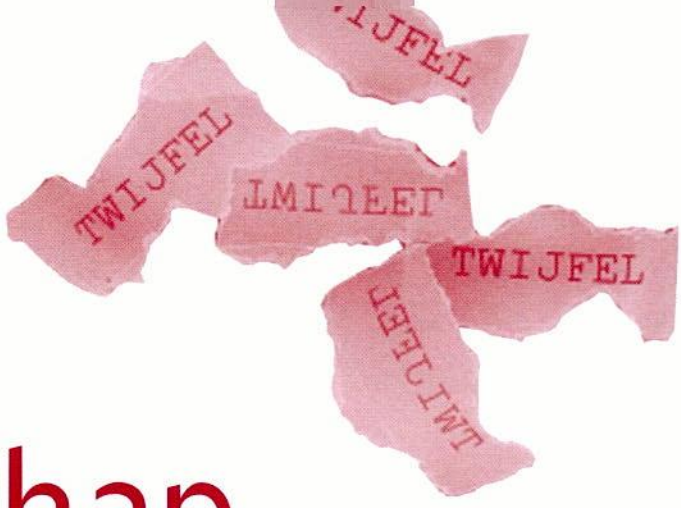

'De vriendschap opzeggen durf ik niet'

Karin (38) voelt niet hetzelfde meer voor haar jeugdvriendin als vroeger. Ze twijfelt of ze de vriendschap op zal zeggen.

"Loes ken ik vanaf mijn elfde. Ik had meer vriendinnetjes, maar zij was de belangrijkste. Met haar heb ik altijd contact gehouden, ook na de middelbare school. Jarenlang trokken we dagelijks met elkaar op. Later hebben we zelfs nog een tijd met elkaar in een huis gewoond.

Loes is een vrij sterke persoonlijkheid. Als tiener riep ze regelmatig: 'Later wil ik iets belangrijks worden'. Tegelijkertijd had ze iets dromerigs. Ik vond dat grappig. Met mode liep ze altijd voorop. Ze had allerlei dingen die ik niet had, maar wel had willen hebben. Om haar vriendin te kunnen zijn, had ik de indruk dat ik me stoerder voor moest doen dan ik me voelde. Achteraf ontdekte ik dat ik enorm tegen haar heb opgekeken.

Toen ik elders in het land ging studeren, groeide de afstand tussen Loes en mij gestaag. Aanvankelijk belden we elkaar regelmatig en brachten we elkaar weleens een bezoek. Maar soms zagen en belden we elkaar een half jaar niet. En als we elkaar spraken was er een aanleiding: haar verjaardag, mijn verjaardag. Het werd een beetje een patroontje. 'Nog iets gebeurd?' vroegen we dan. 'Nieuwe vriend? Getrouwd, verhuisd?' Een jaar of vijf geleden hebben we samen voor een week een huisje gehuurd. We hadden elkaar een jaar niet meer gezien. Tegen mijn verwachting in werd het een leuke week. In de daarop volgende jaren is er weinig veranderd in ons contact."

"Feitelijk is er geen reden waarom ik de relatie met Loes zou afkappen, toch denk ik daar al tijden over. Uit de relatie met Loes put ik allang niet meer de voldoening die ik er vroeger wel uit putte. Als ik haar bel of schrijf, spreken we toch weer wat af en ik vraag me af of ik dat nog wel wil. Toen ik getrouwd was, dacht ik: ga ik dit aan Loes vertellen of niet? Wanneer we elkaar bellen duurt zo'n telefoontje al snel een paar uur. Als we elkaar zien is het voor een dag, een weekend. Ik geloof niet dat ik dat er nog voor over heb. Dus ligt het voor de hand om te zeggen: 'Okee, het is leuk geweest, dat was het dan'. Maar daarvoor vind ik dat onze vriendschap te bijzonder is geweest. Het is nogal wat dat we elkaar al vanaf ons elfde kennen.

Als ik de relatie bewust afkap, kan ik het nooit meer terugdraaien. Natuurlijk kan ik het ook op zijn beloop laten, maar daarmee bereik je hetzelfde resultaat. Ik weet dus niet wat ik moet doen. Hoewel het niet zoveel meer voorstelt, ben ik toch bang dat ik Loes op den duur ga missen. Terwijl het net zo goed zou kunnen zijn dat ik het ervaar als een opluchting."

Jolanda aan de Stegge

Karin is een pseudoniem

God bestaat (niet)

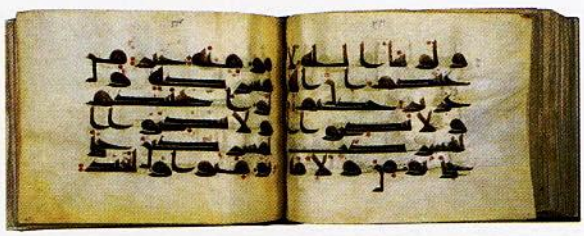

'Het wezen van het ware geloof is twijfel.'

Deze stelling legden we voor aan drie religieuze leiders: een imam, een priester en een rabbijn.

Wat blijkt: je mag van hen aan alles twijfelen, behalve aan het bestaan van God.

Leonie van den Schoor

Arslan Karagül (47) is imam en werkt sinds vijf jaar als geestelijk verzorger van moslimpatiënten in het Academisch Ziekenhuis Utrecht en het Academisch Ziekenhuis Vrije Universiteit. Zijn stelregel is: eerst geloven, dan pas twijfelen. Want als je het omdraait, blijf je misschien je hele leven twijfelen en zoeken en kom je nooit aan geloven toe. Dat zou jammer zijn. Toch is twijfelen volgens Karagül niet slecht. "Je moet niet klakkeloos geloven. De Koran spoort juist iedereen aan om dingen te onderzoeken en zijn hersenen te gebruiken. Natuurlijk, alles is afhankelijk van hoe je de verzen in de Koran uitlegt, van interpretatie. Maar er staat geen enkele uitspraak in de Koran die met het verstand strijdig is. Wetenschap is een aanvulling op het geloof, die twee kunnen nooit met elkaar in tegenspraak zijn." ▶

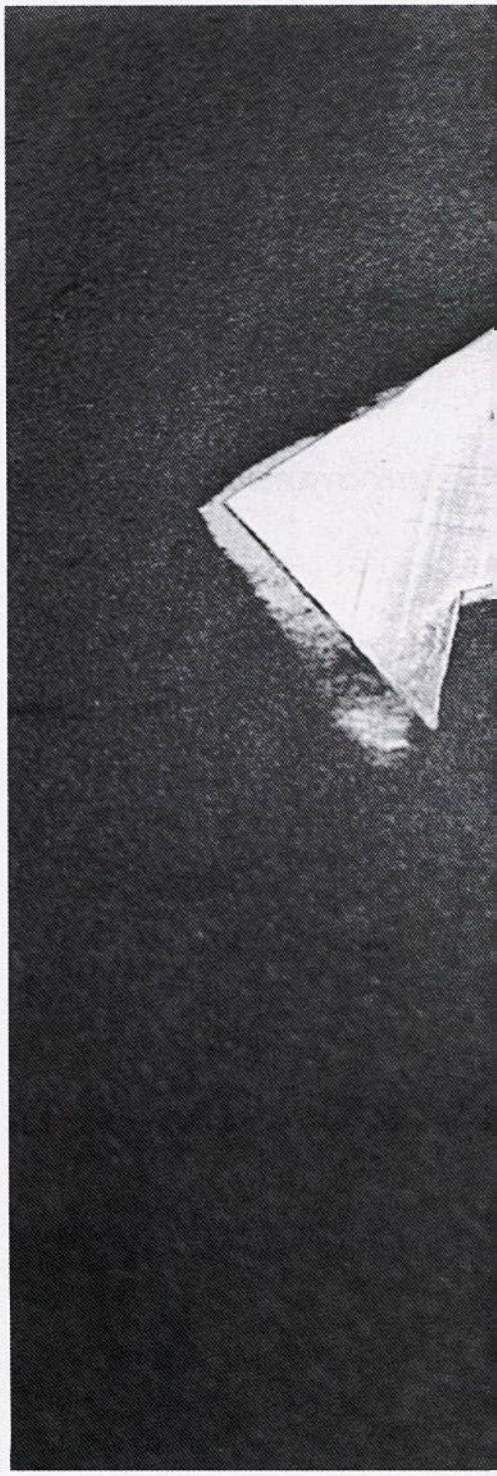

FOTO: STIJN RADEMAKER

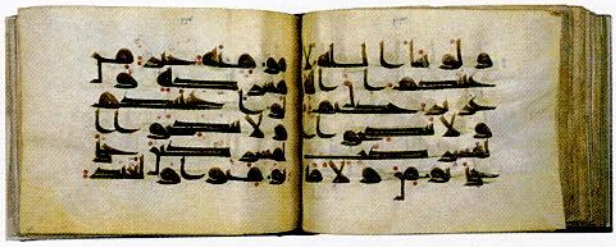

Karagül: "Geen enkele moslim zal het bestaan van God in twijfel trekken. Als je twijfelt kun je niet gelovig zijn, kun je niet eens bidden. Als een moslim niet zeker weet of hij zich wel voldoende heeft gewassen voor het gebed, kan hij niet bidden want dan is de salat niet geldig. Dan moet hij zich nog een keer reinigen. En als hij tijdens het gebed de tel kwijt raakt en niet weet of hij zich drie of vier keer heeft gebogen, moet hij het gebed voor de zekerheid helemaal overdoen."

Aardbeving

Een ongeneeslijke ziekte, het verlies van een kind, een afschuwelijke oorlog. Dat zijn traditioneel gebeurtenissen waardoor gelovige mensen zich gaan afvragen of er nog wel een god bestaat, gebeurtenissen die het geloof kunnen doen wankelen. Volgens Karagül komt dat onder moslims echter niet voor. "Wij hebben een ander godsbeeld, dat is het grote verschil tussen oost en west. Wij geloven dat God niet alleen de schepper van het goede is, maar ook van het kwade. Als je verwacht dat God nooit onschuldige mensen zal laten doodgaan, heb je een verkeerd godsbeeld.

Imam: 'God heeft nergens beloofd dat er niets ergs zou gebeuren'

Doodgaan is een gevolg van het leven en is niet de schuld of een tekortkoming van God. Daar moet je in je leven rekening mee houden. De aardbeving in Turkije bijvoorbeeld is een gevolg van het bestaan. Ik heb geen enkele Turkse moslim na de aardbeving horen zeggen: 'Als er een god was, was dit niet gebeurd, dan had hij mijn kind niet dood laten gaan onder de puinhopen'. Ze leggen geen verband tussen de aardbeving en het wel of niet bestaan van God. God heeft nergens beloofd dat zoiets nooit zou gebeuren. Hij heeft niet beloofd dat - als je een héél goede gelovige bent - je zoiets nooit zal overkomen."
In zijn werk heeft Karagül veel te maken met terminale patiënten. Toch heeft hij nog nooit een geloofscrisis op het sterfbed meegemaakt.
"Gisteren was ik bij een kankerpatiënt. 'Heb je nog vragen?', vroeg ik hem. 'Nee', zei hij, 'God weet alles'. Zulke opmerkingen hoor ik vaak bij moslimpatiënten. Ze weten dat ze de situatie niet kunnen veranderen en accepteren het dan maar. Dat is islam: overgave aan God."

Verliefd

Ad Willems (73), emeritus-hoogleraar theologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, herkent dat laatste. Elk mens, gelovig of niet, moet in het reine komen met de eindigheid aan zijn aardse bestaan. Lijden hoort daarbij. Willems: "Je kunt twee dingen doen: die eindigheid accepteren of niet accepteren. Je hebt dus de keus tussen overgave en verzet. Natuurlijk kun je zolang mogelijk proberen de regie over het bestaan in handen te houden, bijvoorbeeld via allerlei medische technieken. Maar er komt onvermijdelijk een moment waarop het einde zich aandient en dan moet je tot overgave in staat zijn. Als je dat niet kunt, wordt dat einde alleen maar ellendiger."
Geloof heeft volgens Willems twee kanten: een persoonlijke en een inhoudelijke kant. Geloof is allereerst een attitude, een gevoel vergelijkbaar met verliefd zijn. "Je houdt van iemand, maar kunt niet beredeneren waarom je dat doet. Je bent door iemand getroffen, door zijn of haar beminnelijkheid. Dat is geen uitkomst van een redenering, maar een gevoel. Er zit een moment van overgave in, dat noem ik geloof. En daarin zit geen twijfel." Dat wil niet zeggen dat je je verstand moet uitschakelen. Je kunt wel degelijk reflecteren: wat doe ik eigenlijk, hou ik nog wel van haar of hem, geloof ik nog wel. "Je moet het geloof onderwerpen aan kritisch onderzoek. Maar dan ben je het moment van overgave alweer voorbij en kom je van de persoonlijke kant van het geloof terecht op de inhoudelijke kant. Je gaat het geloof - of de liefde - op zijn merites toetsen, je gaat reflecteren en interpreteren. Twijfel is daarbij een goede toetssteen."

Priester: 'Je hebt de keus tussen overgave en verzet'

Franje

Reflectie over de inhoud van het geloof is absoluut noodzakelijk. Voor Willems zelf is dankzij die kritische reflectie de overbodige franje van zijn geloof in de loop der jaren weggevallen. "Als ik niet kritisch kon zijn, zou ik nu nog op dezelfde manier moeten geloven als toen ik een kind van zeven jaar was. Dan zou ik mijn persoon geweld aandoen, dan zou ik moeten geloven in iets dat ik absurd vind, bijvoorbeeld dat God tastbaar op deze wereld rondloopt. Daarmee zou ik mijn algemeen menselijke overtuigingen verraden. Mijn geloof mag niet in strijd komen met mijn bewustzijn als vrije en mondige mens."
In principe mag je aan alles twijfelen, vindt Willems. Ook aan het bestaan

van God? "Ach, God bestaat of bestaat niet, die woorden worden zo gemakkelijk gebruikt. Iemand die zegt te weten dat God niet bestaat is ook een gelovige. Dat is het geloof van het ongeloof. Het niet-bestaan van God kun je net zo min bewijzen als het wel-bestaan van God. Er is een boekje met als titel 'Ik geloof dat ik geloof'. In die uitspraak kan ik mij aardig vinden."
Aan de Bijbel probeert hij zijn levensoriëntatie te ontlenen, maar het boek bevat voor hem niet 'van kaft tot kaft' de waarheid. "Het punt is: ik geloof in God als het onbetwijfelbare, als een totaliteit die mij volstrekt overstijgt maar waar ik tegelijkertijd ook deel van uitmaak. Ik denk niet dat ik daar ooit nog aan zal twijfelen. God is als het ware met mijn leven verknoopt. Ik geloof in God, dat is voor mij fundamenteel. Maar bij al het andere daarbuiten laat ik wel twijfel toe. Dat is als theoloog ook mijn vak."

Satelliet

"Twijfel is nodig om tot geloof te komen. Als je niet twijfelt aan de zekerheden van het aardse bestaan, kom je niet tot geloof. Tenzij je een geloofstraditie hebt." Raphael Evers, rabbijn van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (45) is er heel stellig in: voor een echte gelovige is niks duidelijk. Want is de aardse realiteit wel zoals we hem waarnemen? "Wat de mens als reëel ervaart is uitermate twijfelachtig. Ik vraag me altijd af wat het waarheidsgehalte van deze wereld is. Misschien is deze wereld slechts een molecuul in een veel groter geheel, misschien is de wereld slechts een gedachte van God. Voor mij is er slechts één zekerheid: God bestaat. Of ikzelf besta, weet ik niet. De zekerheid van ons bestaan is naar mijn gevoel op drijfzand gebouwd. Het 'ik' is niet constant, maar heel diffuus. Gedachten en gevoelens veranderen voortdurend. Ons bestaan is dus uiterst twijfelachtig. Ik ervaar God als de ultieme zekerheid en zie mezelf als een satelliet die om hem heen draait. Als je het zo bekijkt, dan is geloof twijfel. Twijfel aan jezelf: wie ben ik?"
Een echte gelovige moet in alles geloven. De joodse religie kent dertien geloofsprincipes die keihard vaststaan. "Daar geloven we in zonder enige twijfel, het zijn zekerheden die we niet ter discussie stellen. Artikel zes bijvoorbeeld zegt: 'ik geloof in een volmaakt geloof', dat wil zeggen dat alles wat in de Tora staat, alle woorden van de profeten waar zijn. Artikel 9 heeft het over het onwrikbare vertrouwen dat er nooit en te nimmer een nieuwe leer gegeven zal worden. De leer zoals hij er nu ligt is perfect."

Rabbijn: 'Voor mij is er slechts één zekerheid: God bestaat. Of ikzelf besta, weet ik niet'

Buik

Hoewel de ideale gelovige in principe niet twijfelt, zijn er toch een heleboel mensen die wel met vragen zitten, inclusief de traditioneel gelovige Evers. Maar die twijfel betreft vooral henzelf. "In feite is alles wat we doen een navolging van Gods wegen, alleen twijfelen we eraan of we dat wel op de juiste manier doen. Een echte gelovige staat constant in dialoog met God. Er is altijd een spanning, een voortdurend heen en weer bewegen tussen hoe belangrijk God is en hoe belangrijk je zelf bent. Die twijfel komt van het idee 'ik wil baas zijn in eigen buik', het is een autoriteitsconflict."
De essentie van het jodendom ligt in de praktijk: je moet het gewoon dóen, zegt Evers. Kosjer eten, elke dag de gebedsriemen aandoen, met het Loofhuttenfeest in de loofhut zitten, met Pesach geen zuur brood eten, enzovoort. Die praktijk is uniform en staat vast. In het denken over het joodse geloof daarentegen is veel meer ruimte. Evers: "Het jodendom is één grote discussie, elk blad van de talmoed staat er vol mee. Over de theorie wordt eeuwig gediscussieerd, daar is dus ook plaats voor twijfel. Je wordt geacht elke dag te groeien, elke dag te twijfelen aan het niveau waarop je gisteren stond. Die constante twijfel aan je vorige niveau leidt je steeds dichter naar God."

ingezonden mededelingen

INTERNATIONALE SCHOOL VOOR WIJSBEGEERTE

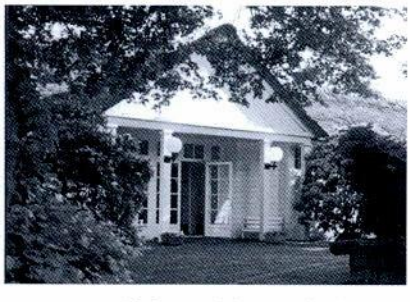

- *Identiteit en zingeving in romans en filosofie*
- *Socratisch gesprek*
- *Aristoteles' Ethica*
- *God en de filosofie*
- *Wat bezielt de dichter*

Vraag vrijblijvend het volledige programma aan!
Tel. 033 – 4227200

ISVW, Dodeweg 8,
3832 RD Leusden,
http://www.isvw.nl

ILLUSTRATIE: ANNELIES ALEWIJNSE

'Thuis is haar leven prettiger'

De dochter van Leni (53) is gehandicapt en woont in een verzorgingshuis. Leni twijfelt of dat het beste voor haar is.

"Mijn dochter Machteld liep als negenjarig kind hersenletsel op na een auto-ongeluk. Ze is gedeeltelijk spastisch, heeft bewegingsstoornissen. Ze zit in een rolstoel, praat moeilijk en ziet slecht. Ze kan niks zelf: uit bed komen, eten, naar de wc gaan. Vijf jaar geleden vertrok ze naar een woonvorm voor lichamelijk gehandicapten, ze heeft daar een eigen woninkje. We hebben er lang over nagedacht voor we haar het huis uit lieten gaan. Het voelt heel onnatuurlijk om een kind het nest uit te duwen dat nog zo afhankelijk van je is.

Toen ze daar eenmaal woonde, bleek het heel moeilijk. Ze wóónt er niet, naar mij gevoel, ze logéért er. Wij hoopten dat de begeleiding naast de gewone verzorging ook aandacht zou hebben voor dingen als: zijn haar kleren schoon en heel, wordt de band van haar rolstoel geplakt als die lek is. De begeleiding ziet het niet altijd als dingen misgaan; Machteld kan er zelf niet de vinger opleggen. De leiding vindt ook dat gehandicapten zelf hun weg moeten kunnen vinden. Mooi voor iemand met een dwarslaesie, maar niet voor Machteld. Voor haar is extra hulp en aandacht essentieel. Er zijn zovéél kleine incidenten. Zij kan zelf geen hulp vragen. Dan belt ze mij en ga ik erheen. Ik probeer haar te helpen en te ontdekken wat haar dwars zit. Of ze belt omdat ze zich alleen voelt, verdrietig is. Dat je dezelfde handicap hebt, wil niet zeggen dat je het ook kunt vinden met de andere mensen die er wonen.

Nu pas, na vijf jaar, heeft ze zover haar draai gevonden dat ze niet met tegenzin teruggaat. Ze zou liever thuisblijven, maar weet dat dat niet verstandig is."

"Mijn man en ik hebben haar uit huis laten gaan omdat we haar willen helpen zelfstandiger te worden. Er komt een moment dat wij niet meer voor haar kunnen zorgen en als we haar thuis houden tot het laatste moment, kan ik haar niet meer helpen haar weg te vinden. Maar de twijfel blijft; thuis kunnen we haar een veel prettiger leven geven.

Natuurlijk vergt de zorg voor haar veel van ons. Maar die praktische belasting vind ik minder zwaar dan altijd te moeten tobben of het zó wel goed komt. Zodra er nieuwe vormen van begeleid wonen voor gehandicapten komen, vraag ik me onmiddellijk af of het iets voor haar zou kunnen zijn. Maar uiteindelijk is de zorg nergens zo goed als thuis. Dat probeer ik te accepteren.

De twijfel, wat te doen, zit altijd in mijn achterhoofd; ik lig ervan wakker. Ik tel de dagen totdat ze weer thuiskomt en word de eerste ochtend van het weekend wakker met de gelukzalige gedachte dat ze weer bij ons thuis ligt - en dat de vraag éven van de baan is."

Marianne Kalkman

Uit het hoofdbestuur

Automatisch mopperen

"Ik heb het gevoel dat het Humanistisch Verbond na een periode van een zekere vormeloosheid en vertwijfeling zijn koers aan het hervinden is. In het nieuwe beleidsplan staat duidelijk binnen welke kaders onze projecten de komende tijd zullen passen: levenskunst, vrijwilligerswerk en de multiculturele samenleving. We hebben zicht op wat we aan het doen zijn, en dat geeft me een goed gevoel."
Voor hoofdbestuurslid Patrick Maes is het duidelijk: de tijd van het defensief, van de tamelijk machteloze kritische voetnoten bij het overheidsbeleid, is voorbij. Hij kan zich zelfs storen aan het automatische gemopper waarin Nederlanders zo makkelijk vervallen. Sinds hij voor zijn werk veel in België is, valt het extra op.
"In Nederland wordt ongelooflijk veel geklaagd, haast los van wat er gebeurt. Het kabinet zorgt dat asielzoekers straks sneller weten waar ze aan toe zijn, verbetert de belastingsystematiek, trekt meer geld uit voor een aantal belangrijke sociale voorzieningen. Allemaal prima ontwikkelingen, zou je zeggen, maar het is nooit goed genoeg."

"Ik vind dat we trots mogen zijn dat we in een land als Nederland wonen, zeker als humanisten, zeker nu we een sociaal-liberale meerderheid in de Tweede Kamer hebben. In zekere zin is het huidige kabinet òns kabinet. Dat betekent natuurlijk niet dat je geen kritiek meer mag hebben, maar ik vind wel dat we inmiddels van toon kunnen veranderen. We kunnen nog steeds aantekeningen maken bij de objectivering van gevangenen, van pedofielen, van vluchtelingen. De maatschappij dreigt hen inderdaad alleen maar als problemen te zien, en niet meer als mènsen met problemen. Daar moeten we iets over zeggen, maar ook dat hoeft niet meer zo defensief. We mogen ervan uitgaan dat onze opmerkingen in principe in vruchtbare aarde vallen."
"Vroeger discussieerden we wel eens op de vierkante centimeter of millimeter - dat was soms voor niemand behalve de sprekers meer te volgen. We zijn als Verbond niet meer zo intern gericht. Nu kunnen we een constructief kritische rol spelen, vanuit een positieve kracht, vanuit een duidelijk ideeëngoed. Dat ervaar ik als pure winst."

Oorlog in je bloed

Met verbazing en teleurstelling lazen wij de persoonlijke ontboezeming van Marjan Slob in de *Humanist* van oktober 1999. Met name de zinsnede 'Pacifisme is: jezelf buiten schot houden. Niet willen weten van oorlog', schoot ons in het verkeerde keelgat.
Pacifisten zetten zich juist in via velerlei acties en acitiviteiten die gericht zijn op fundamentele veranderingen, zowel van denkwijze, mentaliteit en gedrag, als van wapenontwikkeling, productie en handel. Erop wijzen dat je jezelf in staat acht tot moorden, gaat voorbij aan heel ingewikkelde maatschappelijke processen. Mensen zijn in staat om niet alleen op een primitief niveau te reageren. Juist deze mogelijkheid geeft ons de kans om andere wegen te zoeken, met name in tijden dat de dreiging minder groot is.
De constatering dat oorlog in het bloed zit, is een te simpele en wijd open deur. Velen, waaronder ook pacifisten, beleven in ieder geval geen lust aan het lezen over oorlog en geweld, maar trachten zich inzicht te verschaffen. Niet alleen in menselijke motieven, maar vooral ook in de verschillende politieke, sociale en niet te vergeten economische achtergronden waartegen dergelijke afschuwelijke gebeurtenissen plaats kunnen vinden.

Els Hubert, Rotterdam, namens het Humanistisch Vredesberaad.

Uitreiking Van Praagprijs

Op 12 december ontvangt de staatsrechtgeleerde en mensenrechtenactivist professor Abdullah Ahmed An-Na'im de vijftiende Van Praagprijs. An-Na'im werd in 1946 geboren in Soedan en beijverde zich daar voor mensenrechten. Hij verzette zich onder meer tegen de vervanging van het civiele recht door een strenge uitvoering van de shari'a en pleitte voor een humanistische interpretatie van het islamitisch recht. Dat leidde tot anderhalf jaar opsluiting als politieke gevangene, waarna hij Soedan ontvluchtte. Nu is hij hoogleraar in Atlanta, de Verenigde Staten. Hij schrijft over de mogelijkheden een brug te slaan tussen de westerse en islamitische wereld op het gebied van mensenrechten. In het novembernummer van de *Humanist* stond een interview met An-Na'im.
De uitreiking vindt plaats in het Tropeninstituut in Amsterdam van 16.00 tot 17.30 uur. Toegang gratis.

Mensenrechten-toets

Hoe meet je de effecten van het buitenlands beleid op de mensenrechtensituatie in China of Columbia? Draagt ontwikkelingssamenwerking bij aan de verbetering van de mensenrechten in een land of houdt het de situatie juist in stand?
Mensenrechtenbeleid is vaak geënt op inschattingen en ondoorzichtige afwegingen. Reden voor het Humanistisch Overleg Mensenrechten (HOM) om een mensenrechtentoets te ontwikkelen. Het achterliggende idee: als je de resultaten van mensenrechtenbeleid in kaart kunt brengen, kun je effectiever beleid maken. Om dit te bereiken gaat het HOM op nationaal en Europees niveau discussiebijeenkomsten organiseren met andere organisaties en beleidsmakers.
Meer informatie bij het HOM, tel. 030 - 2334027, of per e-mail: hom@euronet.nl

NIEUWS

Anton Constandse

Het Humanistisch Archief heeft een schat aan gegevens verzameld over de levensloop en publicaties van vrijdenker, humanist en anarchist Anton Constandse, die via een website toegankelijk zijn. De site bevat naast beelden, geluiden en teksten over leven en werk van Constandse ook diverse servicerubrieken: een Constandse-vraagbaak, een vraag- en aanbodrubriek, een Constandse-quiz en een discussiebox. Adres: www.human.nl/constandse.
Er is onlangs ook een boek over Constandse uitgekomen, getiteld *Anton Constandse (1899-1985). Leven tegen de stroom in, een bundel studies en herinneringen.* R. de Jong, P. Edelman en B. Gasenbeek voerden de redactie. Aan bod komen onder meer Constandses ideeën over Latijns-Amerika, godsdienst en seksualiteit en zijn werkzaamheden bij het HV, de Vrije Gedachte, De Gids, De As en de VPRO. Het boek telt 260 pagina's, is uitgegeven door Papieren Tijger en kost *f* 30,- inclusief verzendkosten. Bestellen via een folder die is aan te vragen bij het Humanistisch Archief, tel. 030 - 2390164 of per e-mail: humarc@uvh.nl.

Weerbaarheid

Op straat of in de tram gedraagt iemand zich onbehoorlijk. Je ergert je, maar zegt er niets van. Heel herkenbaar, maar die afzijdige houding bevredigt vaak niet en heeft de schijn van onverschilligheid.
Afdelingen van het Humanistisch Verbond kunnen een training boeken die weerbaar maakt in situaties waarin je iets zou willen zeggen, maar niet durft. De trainer is John Brobbel, oud-docent van de Universiteit voor Humanistiek en humanistisch raadslid. De training kan in overleg worden opgezet, zodat Brobbel kan inspringen op de situatie van de afdeling of regio zelf.
Meer informatie bij Wilma Reinders, tel. 020 - 5219000.

Kurtz op International Rationalist Conference

De bekende rationalist Paul Kurtz zal de openingstoespraak houden op de tweede International Rationalist Conference, die van 17 tot 22 januari 2000 in de Indiase stad Trivandrum wordt gehouden. De conferentie wordt georganiseerd door de Indian Rationalist Organisation. De eerste International Rationalist Conference vond plaats in 1995 in New Delhi en trok deelnemers uit 28 landen.
Meer informatie via e-mail: sakthy@giasdla.vsl.net.in

Geweld op tv

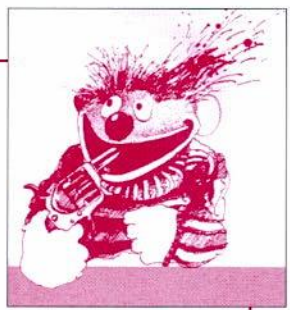

Veel mensen ergeren zich aan het vele geweld dat op televisie als amusement wordt gebracht. Op de website www.ddh.nl/org/pais/tv.html van de Werkgroep TV-geweld staat nu een klachtenformulier, waarmee u uw eventuele ergernis in daden om kunt zetten. Op het formulier is een aantal veelvoorkomende klachten voorgedrukt, maar het biedt ook de mogelijkheid om uw eigen bewoordingen te kiezen. De Werkgroep TV-geweld zorgt ervoor dat de klacht bij de betreffende omroep komt en - in gebundelde vorm- ook bij alle relevante (overheids)instanties.

Regionale ontmoetingen

Voor het voorjaar van 2000 staan de volgende regiobijeenkomsten op stapel: 25 en 26 februari: Oisterwijk (Z), 10 en 11 maart: Kortehemmen (N) en Bergen (NW), 17 en 18 maart: Lochem (O) en Rockanje (ZW). Meer informatie volgt te zijner tijd via de regionale afdelingen.

In levende lijven

Op vrijdag 10 december om 10.30 promoveert Tonja van den Ende aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht op haar proefschrift *In levende lijven. Identiteit, lichamelijkheid en verschil in het werk van Luce Irigaray*. Centrale vraag van haar proefschrift: welke verschillen tussen mensen moeten er wél en welke mogen er níet toe doen? Westerse mensen vinden het belangrijk om verschillen die zij belangrijk achten voor hun identiteit, zoals geslacht en levensbeschouwelijke achtergrond, te kunnen uitdrukken. Daartegenover ervaren we veel verschillen als discriminerend en onrechtvaardig. Die verschillen beleven we niet alleen intellectueel, maar ook in, aan en met ons lichaam. Tonja van den Ende laat in haar proefschrift zien dat de Franse filosofe Luce Irigaray een mensbeeld biedt waarmee we die lichamelijke ervaring van verschil kunnen begrijpen.
Half december verschijnt er een handelseditie van het proefschrift bij Uitgeverij Damon te Leende. Voor meer informatie over boek en promotie, bel: 030 - 2390100.

ingezonden mededelingen

S.J. Redmeijer
***Individu en collectief in de opvoeding* f 39,50**

De auteur onderzoekt de gedachte achter de vanzelfsprekendheden die het individu belemmeren in zijn ontplooiing.
Vraag ook inlichtingen over andere uitgaven aan de uitgever.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever,

Uitgeverij Sassenhein

Postbus 76 9750 AB Haren-gr
Tel. 050 535 0 395
fax 050 535 0 329

ingezonden mededelingen

DENKEN & DOEN

Activiteiten in de winter

Haks was here, vatte het Groninger Museum haar eerste lustrum treffend samen. Dit is ook de naam waaronder het museum een aantal tentoonstellingen en evenementen presenteert om haar vijfjarig bestaan te vieren. Oud-directeur Frans Haks krijgt de kans om terug te kijken op vijf jaar museumbeleid en de selectie in Gasunie is hier een onderdeel van. De tentoonstelling is onderverdeeld in drie categorieën: internationaal, met hoogtepunten van de Italiaanse Transavantgarde, Mülheimer Freiheit, Figuration Libre en Pittura Colta. Nationaal met het werk van Nederlandse persoonlijkheden als Ger van Elk en Carel Visser. Regionaal met schilderijen, tekeningen en grafiek van Tiddo Nieboer en Gerard Florissen.

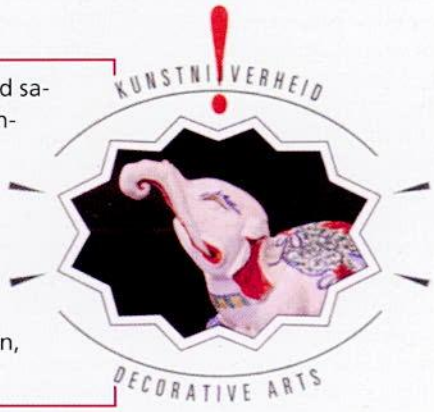

Kunst in de twijfelzone

In de periode 1978-1995 koos oud-directeur van het Groninger Museum Frans Haks voor 'Kunst in de twijfelzone', waarmee hij zoveel bedoelde als kunst waarvan nog niet duidelijk is of het kunst is of niet. Van **24 oktober tot 1 februari** toont Gasunie Groningen de vroegste aanwinsten. Openingstijden: zaterdag en zondag van 10.00 tot 17.00 uur. De Gasunie is gesloten van 19 december t/m 8 januari.

Een vrouw, de vluchtelingen en de wet

Dat is de titel van de opmerkelijke documentaire die NCRV-Dokument **20 december** uitzendt op Nederland 1 om 22.55 uur.

Praten over de dood

Dit altijd moeilijke onderwerp staat centraal in een serie gesprekken die over zes avonden is verspreid. Antje Bömer en Titia Liese zullen de gesprekken leiden. In de groep is plaats voor twaalf deelnemers. De gesprekken vinden plaats op: **31 januari, 7, 14, 21, 28 februari en 6 maart** van 19.30 tot 21.30 in de 'de Aanleg' in Harderwijk. Aan de serie gaat een introductie-avond vooraf, die op **24 januari** zal worden gehouden. Voor aanmelding of informatie: Titia Liese 0341-252203 of Antje Bömer 0341-252968.

Cursus sociale filosofie

Afdeling Alkmaar/Den Helder organiseert van **11 februari tot en met 7 maart op de dinsdag** de cursus *Toepassing van sociale filosofie*. Inlichtingen: Wil Borger 072-5110908 of Ton Massar 072-5612668.

Adriaan Lubbers

Zondagochtend 19 december organiseert Humanistisch Verbond in 't Gooi een voordracht over en een bezoek aan de tentoonstelling van de kunstschilder Adriaan Lubbers. De aanvang is 10.30 uur in het Singermuseum in Laren. Voor meer informatie: 035-6950903.

85 illegale vrouwen en kinderen; Gabbi Wieringa heeft ervoor gekozen uitgeproduceerde asielzoekers op te nemen in haar huis, waar ook haar elfjarige dochter woont. Niemand wordt geweigerd. De documentaire toont de dagelijkse gang van zaken in het huis: advocaten die met zaken bezig zijn, bange en verontruste vrouwen. Gabbi praat met de vrouwen, ze luistert naar de verhalen en met velen start ze een nieuwe asielprocedure. In tachtig procent van de gevallen heeft ze succes. Hoe kan dit? Is de asielprocedure zo slecht of is Gabbi zo slim?

Kritisch denken en discussiëren over actuele onderwerpen, aan de hand van het filosofisch gedachtengoed. Dat is waar deze cursus over gaat. In het verleden hadden filosofen een duidelijke stem in discussies over de samenleving. Voltaire, Rousseau en Kant mengden zich in de achttiende eeuw nadrukkelijk in de openbare meningsvorming. Zij dachten na over de grondslagen en formuleerden alternatieven. De hedendaagse filosofie heeft zich voor een groot deel teruggetrokken in de universitaire wereld. Deze cursus is een poging dit te doorbreken. Aan bod komen zowel beschouwingen van bekende filosofen over de kenmerken van onze samenleving als de discussie over de vraag of er in een pluriforme, multiculturele samenleving algemeen verbindende waarden en normen bestaan.

televisie informatie radio gezocht expositie activiteit lezing humanistisch verbond

Ruim driehonderd islamitische kunstschatten, afkomstig uit internationaal vermaarde collecties, zijn te bewonderen. Natuurlijke elementen als water, bloemen en geuren nemen in de islam een belangrijke plaats in; zij verwijzen naar het paradijs. Dit is niet alleen terug te vinden in de tentoonstelling, maar ook in de ambiance die is verlevendigd met vijvers, fonteinen en vogels in een volière. Prof. Dr. Micheal Piotrovski, arabist en directeur van de Hermitage in St. Petersburg, is de samensteller.

Discussies over jeugd en opvoeden hebben vaak een wat eenzijdig karakter. Het lijkt alsof men de 'kwaliteit' van de hedendaagse jeugd uitsluitend ziet als een product van de moderne gezinsopvoeding. Ontwikkelingspsychologisch onderzoek laat echter steeds meer zien dat de jeugd niet alleen de ouders, maar vooral de samenleving een spiegel voorhoudt. De vraag wordt dus steeds meer hoe de samenleving met de jeugd omgaat en welk effect dat heeft op kinderen en jongeren. Een zorgelijke ontwikkeling is, volgens de organisatoren, de alom gesignaleerde maatschappelijke intolerantie voor alles wat jong is.

Aardse schoonheid, hemelse kunst

Dat is de titel van de tentoonstelling die in de Nieuwe Kerk in Amsterdam vanaf **16 december tot 24 april** te zien zal zijn.

Kirov ballet

Deze kerst is het wereldberoemde Kirov ballet uit St. Petersburg in Nederland. Het gezelschap danst in de RAI, onder begeleiding van het eigen orkest van het Mariinsky Theater. Op het programma staan: Tschaikowsky's *Zwanenmeer*, *de Notenkraker* en een Fokine Gala, een hommage aan de legendarische choreograaf Fokine. Kaarten zijn te bestellen bij de RAI Theaterkassa 020-6448651.

Het geheugen van water

Van **18 januari tot en met 25 maart** speelt het Nationale Toneel *Het geheugen van water*. De voorstelling is tot 13 februari te zien in de Koninklijke Schouwburg in Den Haag en zal daarna in verschillende theaters in Nederland worden opgevoerd. Informatie: 070-3181444.

Kreatief Kuieren

30 januari kan er weer creatief gekuierd worden. De organisator is Ideala, opgericht door oud-gedienden uit onder andere JH, NJMO, IVN-WvK. De wandeling bedraagt zo'n vijftien kilometer en de pauzes worden benut om op creatieve wijze inspiratie op te doen. Informatie en aanmelding: Helma Zondag 033-4612528 en Geja Fokkert 033-4751573.

Humanisme in 2000

'Zelf Denken Samen Leven', dat is het motto waarmee de humanistische beweging het jaar 2000 ingaat. **3 januari** vertellen in Kwartier Humanisme woordvoerders van verschillende humanistische organisaties hoe zij aan dit motto gestalte willen geven. Samenstelling: Bert Boelaars. Radio 5 van 17.45 tot 18.00 uur.

Crisis in opvoeding?

De Universiteit van Maastricht houdt **2 december** om 20.00 uur een Studium Generale over opvoeden. De toegang is gratis. Voor meer informatie: 043-3883545.

Sluitingsdatum: 31 december

'Ik weet niet hoe ze het klaarspeelde om drie dochters te baren en die vervolgens zo slecht voorbereid het leven in te sturen. Ze had ons op pumps de Mount Everest laten beklimmen. Met bijpassende handtasjes.' Drie dochters keren voor een laatste keer terug naar het ouderlijk huis omdat hun moeder is overleden. Een emotioneel beladen bijeenkomst. En voor de vrouwen het moment om de kindertijd nog eens de revue te laten passeren en elkaar openhartig de waarheid te zeggen. Maar wat is de waarheid? Uit de aangrijpende en vaak zeer felle gesprekken blijkt hoe bedriegelijk het geheugen is.

CRYPTOGRAM

Evert Wassenaar

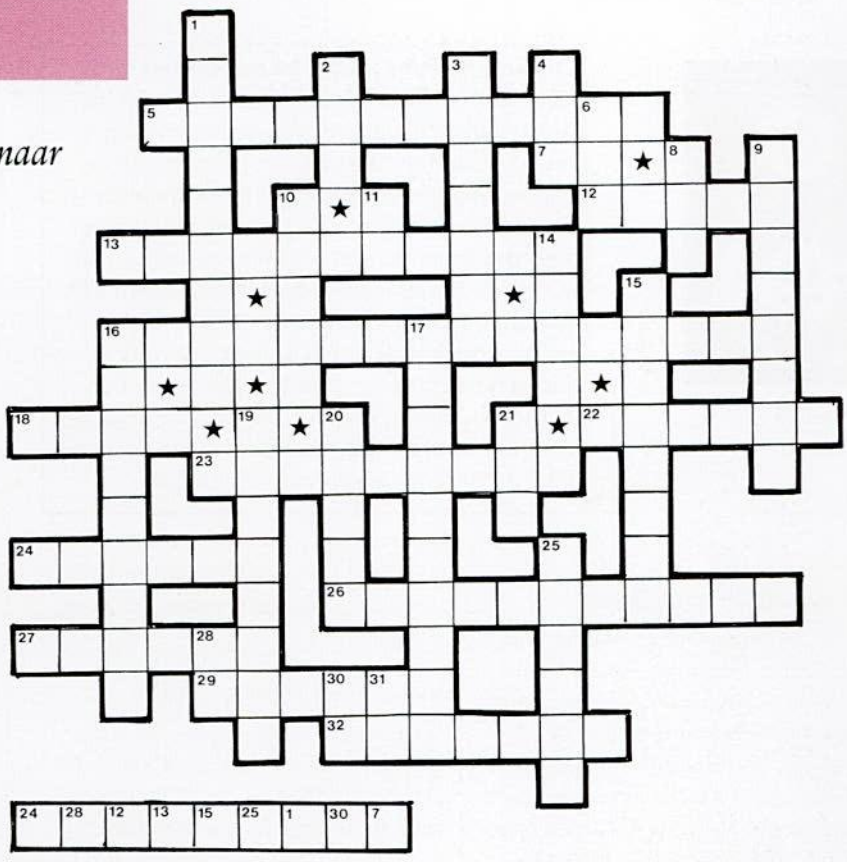

Horizontaal

5 Het eind is er van weg. (12)
7 Of nooit? (2)
12 Vreemde twijfel. (5)
13 Die andere mogelijkheid. (11)
16 Voorzichtige dapperheid. (16)
18 Niet wit en niet zwart. (4)
22 Doen twijfel en konijnen. (6)
23 Einde van de Twijfel. (9)
24 Ontwijfelbaar volgens Kuitert; of? (6)
26 Twijfel uitgesloten. (11)
27 Gek, of is er nog hoop? (6)
29 Gewoon laag. (6)
32 Cadeau gekregen in de wiskunde. (7)

Verticaal

1 Innerlijk duel. (9)
2 In, of? (twijfelgeval bij tennis) (3)
3 Biedt bescherming voor alle zekerheid. (7)
4 Vat van honderdduizend gulden. (3)
6 Een duo op z'n kop. (3)
8 De monniken zijn ook zo. (3)
9 Men gunt u soms iets van de twijfel. (8)
10 Twijfel over de goede afloop, tussen hoop en dit. (5)
11 Of nee? (2)
14 Geen twijfel mogelijk. (4)
15 Moet men hierbij betalen of de politie waarschuwen? (8)
16 Bed van een humanist?? (9)
17 Aanbevolen bij twijfel. (10)
19 't Scheelt heel weinig met twijfelen. (8)
20 Dit is niet helmaal geel. (5)
21 Veel is onzeker tussen deze en de beker. (3)
25 Doet men op twee gedachten. (6)
28 Grove kam op het land. (2)
30 Werktuig in de Europese Gemeenschap. (2)
31 In de winter beucht bij Dokkum. (2)

Wanneer u letters uit overeenkomstig genummerde vakjes overbrengt naar de balk onder de puzzel dan ontstaat daar de in te zenden oplossing.

Win een boekenbon!
De redactie verloot een boekenbon onder de inzenders van het juiste, gezochte woord (onder het cryptogram). Stuur uw oplossing vóór 15 november naar: Redactie Humanist, Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam. De winnaar krijgt bericht en wordt in de volgende Humanist vermeld.

Oplossing cryptogram novembernummer

Horizontaal
2 sabel, 8 triangel, 9 bode, 12 prikkellectuur, 15 bak, 16 web, 18 oude, 19 psalm, 21 drilboor, 22 nonnetje, 23 EK, 24 volledig, 26 daas, 28 ras, 30 onderdeurtje, 31 Rijk.

Verticaal
1 kunstminnaar, 2 slop, 3 blei, 4 Leek, 5 etaleur, 6 citeren, 7 zenuwpees, 10 draaitol, 11 Zalm, 13 kibbeling, 14 rest, 17 bajes, 18 oordeel, 20 Lek, 25 gade, 26 druk, 27 aster, 29 week.

Het gezochte woord was: ONDERLEGD
Boekenbon gewonnen door: Mw. W.H.P. Nelissen uit Waddinxveen.

Humanist is een uitgave van het Humanistisch Verbond, 54-ste jaargang nr. 12/1 winter 1999/2000

Redactieadres:
Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.
Tel.: 020 - 5219030 (bij voorkeur bellen: ma,di,wo tussen 14.00 en 17.00 uur)
e-mail: humanist@lb.humanistischverbond.nl

Kantooradres:
Sarphatikade 13, Amsterdam.
Fax: 020 - 5219080
Algemene informatie:
Tel.: 020 - 5219000

Redactie:
Huib Afman
Sandra Langendijk (Denken & Doen)
Rien Jans
Leonie van den Schoor
Marjan Slob (hoofdredacteur)

Vormgeving en Prepress:
Brouwer Digitaal, Utrecht
Elzbieta van Manen

Medewerkers aan dit nummer:
Annelies Alewijnse, Alice Broeksma, Martin Bril, Bamber Delver, Caecilia van der Drift, Caroline Hanrath, Sijmen Hendriks, Niels de Hoog, Marianne Kalkman, Mark van Kollenburg, Hellen Kooijman, Erik Kottier, Stijn Rademaker, Martine van der Reijden, Paul Romijn, Jann Ruyters, Annet Scholten, Japke Schonewille, Jolanda aan de Stegge, Robin Uitham, Hans van den Tillaart, Evert Wassenaar

Omslag:
Sabine Albers

Redactiecommissie:
Marleen Janssen Groesbeek, Jan Haasbroek, Saskia ter Kuile, Hans Martens, Willem Offenberg

Druk:
Hoonte Bosch en Keuning, Utrecht

Internet:
De Humanist wordt op Internet aangekondigd op de HV-homepage: http://www.humanistischverbond.nl

Teletekst:
De Humanist staat regelmatig aangekondigd op teletekst 325

Gesproken Humanist:
De Humanist wordt ingesproken op cassette. Een jaarabonnement kost *f* 55,-. Aan te vragen bij: Centrum voor gesproken lectuur, tel. 0486 - 486486

Opzegtermijn:
Lidmaatschappen en abonnementen lopen automatisch door tenzij voor 1 november schriftelijk is opgezegd.

Advertenties:
Uitgeverij Recent, Den Haag
Tel. 070 - 3385400
Fax 070 - 3587299

De Humanist wordt gedrukt op lichthouthoudend mc papier, chloorvrij.
ISSN: 0025-9489

Verras iemand met een cadeau-abonnement op de Humanist!

Kent u iemand die de Humanist graag zou lezen? En wilt u hem of haar een jaarabonnement van ƒ55,- schenken? Vraag dan snel de kaart voor een cadeau-abonnement aan. Op de kaart is ook ruimte voor een persoonlijke wens of boodschap aan de ontvanger van het cadeau. Eén telefoontje naar de Humanist is genoeg: 020 - 5219090.

Humanist, voor een andere kijk op uw leven.

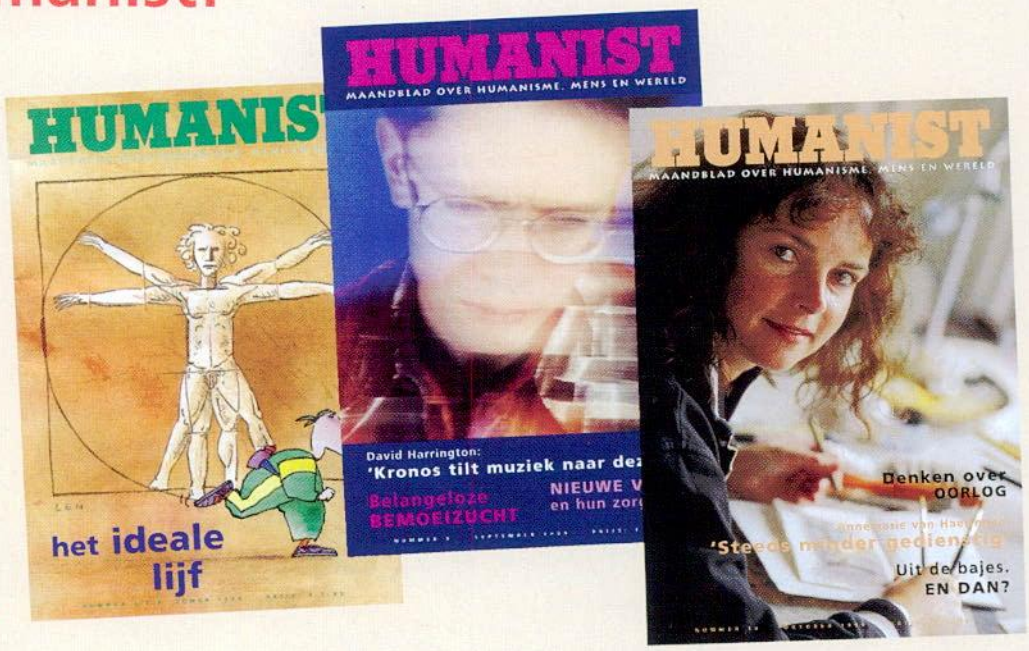

Maak kennis met het Humanistisch Verbond

De Humanist kent u natuurlijk al. U kunt voor ƒ55,- per jaar een abonnement nemen. Een proefabonnement (drie nummers voor een tientje) is ook mogelijk.

Voor lezers met interesse voor wetenschap en cultuur is er het kwartaalblad Rekenschap (vanaf ƒ50,- per jaar).

U kunt ook donateur van het Steunfonds Humanisme worden. Het Steunfonds is een werkstichting van het HV met als doel het verwerven en beheren van financiële middelen. Als donateur ontvangt u twee keer per jaar informatie over projecten en activiteiten van het HV met een acceptgiro. Zo kunt u per keer beslissen of u een financiële bijdrage wilt geven.

Lid worden van het Humanistisch Verbond biedt nòg meer voordelen! U krijgt negen keer per jaar de Humanist in huis. En ontvangt regelmatig nieuws over activiteiten bij u in de buurt. Als lid helpt u bovendien bij het instandhouden van geestelijke verzorging, uitvaartbegeleiding, relatieviering en humanistisch vormingsonderwijs. Het lidmaatschap kost ƒ100,- per jaar; jongeren tot 27 jaar en mensen met een minimuminkomen betalen een lager tarief (resp. ƒ40,- en ƒ55,-).

Het HV heeft verschillende folders en brochures die u meer informatie geven. Interesse? Bel publieksvoorlichting 020 - 521 90 90. Of gebruik de bon in deze Humanist!

ROB SCHOLTE

"Obsessie"

Deze zeefdruk van Rob Scholte kunt U tegen een speciale prijs in Uw bezit krijgen.
Het werk komt uit 1998. De oplage is 100 stuks, genummerd en gesigneerd door de kunstenaar.
Het papierformaat is: 63 x 91 cm. Het beeldformaat is: 42 x 80 cm.
Als lezer van de Humanist geeft Jaski Art Gallery U een speciale korting.

De normale prijs bedraagt: ***f* 1.250,-**
Aanbiedingsprijs: ***f* 950,-**

U kunt deze zeefdruk bestellen door het bedrag over te maken op:
ABN AMRO rekening: 47 73 34 199 of Gironummer: 30 16 55 ten name van Jaski Art Productions bv.
Nieuwe Spiegelstraat 27 in Amsterdam o.v.v.: **Rob Scholte - Obsessie**
Het adres op uw bank/girocheque zal gelden als het adres waar het kunstwerk naar toe zal worden gestuurd (tenzij anders vermeld). Mocht de beperkte oplage onverhoopt zijn uitverkocht, dan wordt het gehele bedrag op uw rekening teruggestort. De bestellingen zullen op volgorde van binnenkomst worden behandeld.
Wilt U meer informatie, dan kunt U bellen met Jaski Art Gallery, tel: 020 620 39 39

Jaski Art Gallery
Nieuwe Spiegelstraat 27-29, 1017 DB Amsterdam
Tel: 020 620 39 39, Fax: 020 620 30 69

Geopend: di. t/m za. 11.00 - 18.00 uur, zondag 13.00 - 18.00 uur
www.jaski.nl
email: info@jaski.nl

8 710206 205513 00